

A dark blue vertical bar on the left side of the page, with a blue arrow pointing right from its center.

De geboorte van de toeschouwersdemocratie in Nederland

De vergelijking van oude en nieuwe partijen in de
landelijke verkiezingen van 1967

A series of thin, curved lines in shades of blue and grey, resembling stylized grass or reeds, located in the bottom left corner.

[E.S. Langbroek \(5689724\)](#)

UNIVERSITEIT UTRECHT 2016 – 2017

Master Geschiedenis van politiek & maatschappij

Begeleider: Dr. Pepijn Corduwener

Samenvatting

Politicoloog Bernard Manin betoogt dat er rond 1970 een overgang is geweest van het massapartijensysteem naar de toeschouwersdemocratie. Dit onderzoek verklaart aan de hand van zijn theorie hoe politieke nieuwkomers D66 en de Boerenpartij succesvol konden zijn in de landelijke verkiezingen van 1967 en de gevestigde, stabiele PvdA niet. Met de uitkomst wordt bewezen dat er in Nederland in 1967 een geboorte van de toeschouwersdemocratie plaatsvond. In hoofdstuk 1 wordt beargumenteerd dat politieke partijen minder ideologische partijprogramma's presenteren, omdat ze zoveel mogelijk zwevende kiezers willen aantrekken. D66 en de Boerenpartij vallen onder deze zogenoemde *catch-all* partijen. In het tweede hoofdstuk wordt aangetoond dat het professionaliseren van de verkiezingscampagne en goed gebruik van de nieuwe media, zoals D66 deed, een belangrijke stap is in de overgang naar de toeschouwersdemocratie. In het laatste hoofdstuk wordt onderzocht in welke mate de drie partijen hun lijsttrekker centraal stelden. D66 en de Boerenpartij hadden een duidelijk naar voren gebrachte partijleider, terwijl de PvdA te veel bezig was met het interne programma. Dit leidde ertoe dat D66 en de Boerenpartij winst boekten in '67 en de PvdA juist verlies.

Inhoud

Samenvatting.....	1
Inleiding	3
De toeschouwersdemocratie	3
De rol van politieke partijen in de toeschouwersdemocratie	6
Verantwoording	7
Hoofdstuk 1 – Partijprogramma’s	9
Grondbeginselen: ideologisch of catch-all?	10
Wie biedt sociaaleconomische vrijheid?.....	13
Crisis van de democratie	15
Conclusie	18
Hoofdstuk 2 – Verkiezingscampagne	20
Televisie: een nieuwe manier om het electoraat te bereiken.....	22
Zendtijd Politieke Partijen	25
Affiches.....	27
Conclusie	29
Hoofdstuk 3 – Lijsttrekkers op de voorgrond	31
“Het is fantastisch hoe die man spreekt én overtuigend spreekt!”	33
“Wanneer je ergens tegen bent, dan ben je meteen ergens vóór”	37
“Het Mirakel van Van Mierlo.”	40
Conclusie	43
Conclusie	45
Woord van dank.....	49
Literatuurlijst	50
Archiefmateriaal	50
Online bronnen	51
Krantenartikelen	53
Secundaire literatuur	54

Inleiding

‘De grote verliezer van de Tweede kamer: de PvdA’ kopt de titel van een krantenartikel van zestien februari 1967.¹ Maar het had net zo goed een artikel van zestien maart 2017 kunnen zijn, want precies vijftig jaar later verliest de partij een recordaantal van 29 zetels. Waar de Nederlanders in 2012 de PvdA nog 38 zetels bezorgden, zijn er daar vier jaar later nog maar negen van over. Daarnaast is er een grote stijging van het aantal zetels van GroenLinks en de PVV.² Ondanks alle opiniepeilingen die door de media trouw werden bijgehouden, leek er niemand zekerheid te durven geven over de uitslag. De zwevende kiezer regeert.

Dat de democratie daardoor niet meer stabiel is of dat er zelfs sprake is van een ‘crisis van de democratie’ blijkt wel uit het publieke debat wat voorafging aan de verkiezingen van maart 2017.³ De *Groene Amsterdammer* heeft zelfs een online dossier dat ‘Democratie onder druk’ heet.⁴ Dit debat over democratie is echter niet nieuw; al vanaf de jaren zestig speelt de vraag hoe democratie ingericht moet worden en op welke manier de politieke partijen hier een rol in kunnen spelen.

In de jaren zestig vond in Nederland namelijk een omslag plaats naar wat de Franse politicoloog Bernard Manin de ‘toeschouwersdemocratie’ noemt. In deze specifieke vorm van democratie is er geen sprake van partijloyaliteit of een vast stempatroon, maar het kenmerkt zich juist door de zwevende kiezer. Vóór de toeschouwersdemocratie was er de periode van de massapartijen en deze periode kenmerkte zich juist door stabiele verkiezingsuitslagen. Tijdens de landelijke verkiezingen van 1967 werd het duidelijk dat er iets was veranderd. De PvdA verloor zes zetels en hoewel dit met de nederlaag van afgelopen 15 maart slechts triviaal lijkt, was het toentertijd een grote schok.⁵ Daarnaast verloor de stabiele Katholieke Volkspartij (KVP) acht zetels. Er werd gesproken van een politieke aardverschuiving.

Hoe komt het dat die jaren van stabiliteit zijn doorbroken? Hoe kan het dat de gehele bevolking jarenlang trouw hetzelfde stemde en toen opeens dit patroon wist te doorbreken?⁶ Met andere woorden: hoe kwam de overgang naar de toeschouwersdemocratie tot stand?

De toeschouwersdemocratie

De snelle veranderingen in de politiek, de versplintering van politieke partijen, de opkomst van populisme en de uitdagingen die de toeschouwersdemocratie met zich meebrengt, maken het onderzoek naar het ontstaan van deze vorm van democratie steeds relevanter. Echter is het historische onderzoek naar de jaren

---

¹ Van de redactie, ‘De dag van D66’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 februari 1967.

² Van de redactie, ‘VVD de grootste, zwaar verlies voor PvdA’, *De Telegraaf*, 16 maart 2017.

³ Jos de Mul, ‘We moeten niet meer democratie, maar betere democratie’, *Vrij Nederland*, 24 februari 2017.

⁴ <https://www.groene.nl/het-beste-over/democratie-onder-druk?gclid=CNmE7cuSs9QCFdeRGwod4D4O8w> (Geraadpleegd op 10 juni 2017).

⁵ Van de redactie, ‘Grote partijen verliezen’, *De Telegraaf*, 1967.

⁶ M. Van Der Land, *Tussen ideaal en illusie: geschiedenis van D’66 1966 – 2003* (Den Haag 2003) 38.

zestig en de bijbehorende politieke veranderingen voornamelijk geschreven vanuit het structurele perspectief. Vooral sociaaleconomische en sociaal-culturele oorzaken op de lange termijn worden gezien als de verklaring van het ontstaan van de toeschouwersdemocratie. Historicus Wim De Jong beargumenteert dat de welvaart steeg voor de burgers, waardoor de middenklasse groeide en de secularisatie zorgde voor minder kerkelijke invloed en daardoor kwamen er meer zwevende kiezers.⁷ Door deze zwevende kiezers moesten de gevestigde partijen en partijleiders weer hun best gaan doen om kiezers aan te trekken. Volgens historicus Piet De Rooy lukte ze dit niet vanwege het te ingewikkelde politieke jargon en de depolitisering van de maatschappelijke debatten, waardoor te weinig burgers zich interesseerden in politiek.⁸

Historicus Remieg Aerts beargumenteert dat ook de nieuwe generatie gezien wordt als de oorzaak van de doorbraak in '67, omdat zij zich niet meer konden identificeren met de oudere generatie.⁹ Bewegingen als Provo en de protesten tegen onder andere kernwapens en de Vietnamoorlog kunnen worden gezien als het ontstaan van een jeugd die meer directe inspraak wilde hebben. Deze roep om democratisering van de samenleving leidde vanaf 1960 tot onzekerheid bij de nieuwe politieke leiders. Aan de ene kant wilden ze met de tijd meegaan, aan de andere kant wilden ze geen grote politieke veranderingen doorvoeren.¹⁰ Dit zou ook tegenstrijdig zijn met de belangen die de gevestigde orde heeft. De pacificatie of de consensusdemocratie van de jaren zestig werd in stand gehouden doordat er over één aspect consensus bestond: het behouden van het politiek bestel en het behouden van de uitvoering van de democratie.¹¹

Bernard Manin beargumenteert echter dat de representatieve democratie is veranderd en niet het partijstelsel. Hij onderscheidt drie fases, beginnend met het parlementairisme, dat aan het begin van de parlementaire democratie staat. Kenmerken hiervan zijn dat de vertegenwoordiger wordt gekozen op basis van het contact dat hij heeft met de kiezers en de persoonlijke leiderschapskwaliteiten die hij bezit. Daarnaast heeft de politicus veel autonomie in de regering omdat hij niet vastzit aan een bepaalde visie van een politieke partij.¹² Na het parlementairisme ontstaat de fase van de massapartijen, waarbij de burgers niet langer enkel stemmen op iemand die ze persoonlijk kennen, maar gaan stemmen op een inhoudelijk partijprogramma. Het electoraat zoekt een partij die hun belangen kan behartigen. De autonomie van de politicus verdwijnt, omdat hij woordvoerder wordt van de partij.¹³ Deze massapartijen zorgden voor

---

⁷ W. De Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945 – 1985* (Enschede 2014) 136.

⁸ P. De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart; de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014), 244.

⁹ R. Aerts, P. De Liagre Böhl, P. De Rooy, H. Te Velde, *Land van kleine gebaren; een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999), 307.

¹⁰ Aerts (e.a.), *Land van kleine gebaren*, 306.

¹¹ Aerts (e.a.), *Land van kleine gebaren*, 297.

¹² B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 202.

¹³ Manin, *The principles*, 212.

stabiliteit omdat de burgers stemden op iemand die hun sociale klasse of geloofsovertuiging vertegenwoordigde en deze bleef vaak langdurig hetzelfde.

Omdat de overgang van parlementarisme naar massapartijen betekende dat de elites grotendeels werden vervangen door activisten en arbeiders, lag het in de lijn der verwachting dat de derde fase nog minder elitaire leiders zou betekenen. Daarmee samenhangend zou de kloof tussen kiezer en gekozene nog minder groot worden. Dit blijkt niet te zijn gebeurd, concludeert Manin.¹⁴ In de toeschouwersdemocratie, de fase die na de fase van de massapartijen komt, is de elite slechts vervangen door een nieuwere elite. Geen elite die bepaalde sociale klassen vertegenwoordigt of die goede leiderschapskwaliteiten bezit, zoals bij de voorgaande fases, maar iemand die een goed mediafiguur kan zijn.

De toeschouwersdemocratie heeft een aantal karakteristieke kenmerken. Ten eerste vormt de partijleider het middelpunt van de partij. Er wordt gestemd op persoonlijkheid en hoe iemand overkomt in de media. Politici worden gekozen op basis van hun imago en daarmee lijkt het losgekoppeld te zijn van de politiek, echter is dit niet het geval. Maar omdat hun imago de basis vormt, is de politiek die zij bedrijven wel minder scherp geformuleerd en daardoor hebben zij meer ruimte om in een coalitie hun standpunten enigszins aan te passen.¹⁵

Ten tweede: het gevolg van de partijleider als middelpunt, is dat de partijprogramma's minder belangrijk zijn geworden. Dit komt ook omdat politiek veel ingewikkelder is geworden in de toeschouwersdemocratie dan in de tijd van de massapartijen, waardoor een gedetailleerd programma onbegrijpelijk zou zijn voor de kiezers. De versimpeling van de programma's is daarom noodzakelijk. Naast deze versimpeling, worden partijprogramma's ook steeds minder ideologisch van aard, beargumenteert de Duitse politicoloog Otto Kirchheimer. Dit komt omdat partijen, mede door de zwevende kiezers, een steeds groter electoraat willen aanspreken en dat gaat niet wanneer een programma specifiek ideologisch gekleurd is. Kirchheimer noemt partijen die zich steeds minder ideologisch profileren en daardoor een grote groep kiezers willen aanspreken een *catch-all* partij.¹⁶

Politicoloog David Farrell onderscheidt veranderingen op het gebied van de politieke campagnes. Hij noemt niet expliciet de toeschouwersdemocratie, maar beargumenteert dat de fase van de massapartijen opgevolgd wordt door 'nieuwe modellen van organisatie' die wel grote overeenkomsten vertonen met de toeschouwersdemocratie. Zo stelt Farrell dat partijprogramma's minder belangrijk worden en dat partijleiders de grootste rol gaan spelen. Verder onderscheidt hij een toename in opiniepeilingen, professionalisering van de politieke campagnes en een grote rol voor de televisie en andere media.¹⁷

---

¹⁴ Manin, *The principles*, 233.

¹⁵ Manin, *The principles*, 227.

¹⁶ A. Krouwel, 'Otto Kirchheimer and the catch-all party', *West European Politics* 26:6 (2003), 23 – 40, 28-29.

¹⁷ D.Farrell, 'Political parties in a changing campaign environment' in: R. Katz, W. Crotty (red.), *Handbook of party politics* (Londen 2006), 122 – 133.

Manin ziet de overgang naar de toeschouwersdemocratie vooral als een verandering in de politieke interesse: de burger is een toeschouwer geworden en wacht af welke leider het beste hun belangen kan vertegenwoordigen. Ideologische partijprogramma's zijn daarbij niet meer belangrijk. Kirchheimer sluit hierbij aan, al ziet hij de verandering in de opkomst van de *catch-all* partij, waarbij de programma's van politieke partijen steeds minder ideologisch worden, omdat zij op die manier zoveel mogelijk stemmen kunnen krijgen. De politieke leider is het enige waarin de partijen zich nog kunnen onderscheiden. Farrell onderscheidt de veranderingen op het gebied van campagne voeren en merkt op dat in de periode van de toeschouwersdemocratie opiniepeilingen een grotere rol spelen, er professionalisering plaatsvindt en dat de media heel belangrijk wordt. Voornamelijk hoe de partijleider daarin overkomt.

Vanuit de historiografische literatuur wordt de verandering in 1967 vooral toegeschreven aan structurele, maatschappelijke veranderingen als secularisering en een opstandige jeugd. De politicologische benadering focust meer op de verandering in democratie en binnen politieke partijen. Volgens Manin, Kirchheimer en Farrell zijn de afname van ideologische partijprogramma's, toename in het belang van de campagne en de centrale positie voor de lijsttrekker de verklaring voor de veranderingen. Deze politicologische benadering zal de rode draad van dit onderzoek vormen.

De rol van politieke partijen in de toeschouwersdemocratie

Het gevoel van crisis dat kan ontstaan in een democratie wordt volgens Manin niet veroorzaakt door het afsterven van de principes van de democratische representativiteit, maar de verandering in de manier waarop elites worden geselecteerd.¹⁸ Nu speelt ideologische overtuiging minder een rol, maar gaat het vooral om het imago van de partijleider in de media. Omdat het in de tijd van massapartijen leek alsof de kloof tussen kiezer en politicus verder zou krimpen in de toekomst, valt de huidige toeschouwersdemocratie tegen. Hierdoor ontstaat het gevoel van crisis en het gevoel van instabiliteit.

Bernard Manin situeert de overgang naar de toeschouwersdemocratie rond 1970. Dat komt overeen met de grote veranderingen in het Nederlandse partijlandschap in die periode. Voorafgaand aan de verkiezingen van 1967 was het gevoel van crisis in Nederland zeker aanwezig. Er was aanhoudend kritiek op de manier waarop politiek werd bedreven. Er werd geklaagd over het ingewikkeld politieke jargon, over de achterkamerpolitiek en de slechte representativiteit.¹⁹ In de jaren zestig waren er meerdere kabinetten gevallen en opnieuw geformeerd, terwijl er niet altijd nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven. De burgers waren ontevreden en de crisis van de democratie werd een terugkerend probleem. Manin beargumenteert dat dit gevoel van crisis enkel ten grondslag ligt aan de verandering van de representatieve

---

¹⁸ Manin, *The principles*, 220.

¹⁹ De Jong, *Van wie is de burger?*, 139.

democratie.²⁰ Voorheen werd de keuze gebaseerd op een ideologisch partijprogramma, nu voornamelijk op de partijleider.

De landelijke verkiezingen in 1967 waren een breuk in het stabiele partijstelsel en kunnen in Nederland worden gezien als de geboorte van de toeschouwersdemocratie. De relatief nieuwe Boerenpartij en de pas opgerichte D66 boekten onverwachts grote winst, terwijl de stabiele, gevestigde PvdA veel zetels verloor. Dit leidt tot de hoofdvraag: hoe kan aan de hand van de theorie van Manins toeschouwersdemocratie enerzijds het succes van de Boerenpartij en D66 en anderzijds het verlies van de PvdA bij de verkiezingen van 1967 worden verklaard?

Verantwoording

Om de rol van politieke partijen bij de overgang van massapartijen naar de toeschouwersdemocratie in Nederland vast te stellen, vergelijkt deze scriptie drie partijen. De keuze voor de Boerenpartij en D66 komt voort uit de positie die zij beide hadden als outsider partij, waarbij van beide niet verwacht werd dat zij succesvol zouden worden. Beide kunnen ook gezien worden als een anti-establishment partij vanwege hun hevige kritiek op de toenmalige gevestigde partijen.²¹ Daartegenover staat de PvdA, die jarenlang een stabiel electoraat achter zich had, totdat zij hun positie verloren in 1967. Door deze succesvolle en niet succesvolle partijen te vergelijken kan worden verklaard waarom de toeschouwersdemocratie vanaf 1967 aantoonbaar is in Nederland. De partijen worden vergeleken op drie verschillende aspecten, die aansluiten bij Manins eerdergenoemde theorie.

Ten eerste op het gebied van de inhoudelijke programma's. Volgens Manin wordt in de toeschouwersdemocratie het programma minder belangrijk en Kirchheimer beargumenteert dat de programma's minder ideologisch worden, zodat de partij zoveel mogelijk zwevende kiezers kan aanspreken. Onderzocht wordt of de drie partijen in deze *catch-all* categorie passen of niet. De basis van dit eerste hoofdstuk zijn de beginselprogramma's en de verkiezingsprogramma's van de partijen. Dit materiaal is online verkregen.

Ten tweede worden de partijen vergeleken op het gebied van hun verkiezingscampagne. Volgens Farrell zouden partijen die succesvol zijn in toeschouwersdemocratie goed gebruik maken van (nieuwe) media en op een professionele wijze hun campagne organiseren. Daarnaast wordt de lijsttrekker een belangrijker onderdeel van de campagne en wordt er meer gebruik gemaakt van opiniepeilingen. Dit tweede hoofdstuk wordt voornamelijk gebaseerd op beeldmateriaal uit het Archief voor Beeld en Geluid in Hilversum. Dit is aangevuld met materiaal uit het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

---

²⁰ Manin, *The principles*, 220.

²¹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 14.

J. Van Donselaar, *Fout na de oorlog; fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950 – 1990* (Utrecht 1991) 125.

in Amsterdam en secundaire literatuur.

Als laatste zullen de partijen worden vergeleken op het gebied van hun partijleider en of hij centraal werd geplaatst in de partij. Wist hij op een goede manier over te komen in de nieuwe media op het electoraat? Volgens Manin zou een populaire lijsttrekker in de toeschouwersdemocratie gelijk moeten staan aan electoraal succes. Dit laatste hoofdstuk wordt gebaseerd op archiefmateriaal uit het IISG, uit het archief van Wageningen en het Archief van Beeld en Geluid.

Vanwege het afbranden van het archief van de Boerenpartij is daar geen intern materiaal meer over te vinden. Daarnaast is er weinig literatuur over verschenen, zeker recent niet meer. Dit wordt opgevangen door archiefmateriaal uit Wageningen waar twee jaargangen van het officiële partijblad, *De Vrije Boer*, zijn bestudeerd en door beelden uit het Archief voor Beeld en Geluid, waar debatten, tv-programma's en interviews van de Boerenpartij en Hendrik Koekoek te bekijken zijn.

Hoofdstuk 1 – Partijprogramma's

'De grote volkspartijen als de PvdA en de KVP hebben hun taak volbracht. De oude strijdpunten zoals de schoolstrijd, het kiesrecht en de sociale kwestie zijn grotendeels opgelost. Op de nieuwe vragen hebben de partijen geen afdoende antwoord meer. Het oude stelsel moet worden herzien door een partij niet gebaseerd op ideologie,'²² aldus Hans van Mierlo in een persconferentie in februari 1967. Deze opmerking zorgde voor nogal wat afschudding. Want wat stond de PvdA en KVP dan te wachten? Van Mierlo vond dat ze dan maar moesten 'ontploffen'. Met andere woorden: de partijen met een duidelijke ideologie hadden hun tijd gehad.

Hiermee verwoordt Van Mierlo wat de Duitse politicoloog Otto Kirchheimer ook betoogt. Met de komst van de zwevende kiezers in de jaren zestig, staan de politieke partijen voor een moeilijke uitdaging: als burgers niet langer in een vast patroon stemmen, hoe kunnen er dan kiezers worden aangetrokken? Volgens Kirchheimer is deze ontwikkeling de reden dat de ideologie langzaam verdwijnt uit de politieke programma's. Partijen willen een meerderheid behalen en dat lukt niet langer met een uniek ideologisch programma en dat betekent dat de inhoudelijke programma's steeds minder 'links' of 'rechts' worden, maar steeds meer naar een centrale positie in het politieke spectrum verschuiven. Deze ontwikkeling noemt Kirchheimer het ontstaan van de *catch-all* partij.²³ Het mobiliseert het electoraat op basis van beleidsvoorkeur in plaats van ideologische standpunt en kan daarom veel meer stemmen behalen.

De reden dat zo'n partij massale aantrekkingskracht kan hebben, ligt aan drie verschillende factoren. Ten eerste aan de afname van de ideologische visie, waardoor het veel mensen kan aanspreken. Daarnaast speelt ook het vervagen van verschillende klassen van de samenleving een rol, waardoor het fenomeen 'arbeiderspartij' ook niet meer overeind blijft. Ten slotte wordt de identiteit van de partijleiders ook steeds belangrijker voor het electoraat.²⁴ Omdat de politieke programma's steeds minder ideologie bevatten en daardoor steeds meer op elkaar gaan lijken, is de partijleider een van de weinige punten waarop de partijen zich kunnen onderscheiden. Burgers willen namelijk niet op identieke programma's en partijen stemmen. Er komt dus minder aandacht voor de partijprogramma's vanuit het electoraat en meer aandacht voor de lijsttrekkers.²⁵ Dit laatste punt sluit aan bij Manins theorie over de toeschouwersdemocratie, waarin hij ook de aandacht voor de lijsttrekker als een van de belangrijkste kenmerken noemt. Het belang van de lijsttrekker in het politiek wordt verder besproken in hoofdstuk drie.

Ideologie verdwijnt uit de politieke programma's volgens Kirchheimer doordat zowel links als rechts minder radicaal werden. Ze hebben het middenpad gekozen in de sociaaldemocratische staat. Rechts

---

²² Van der Land, *Tussen Ideaal en Illusie; de geschiedenis van D66 1966 – 2003* (Den Haag 2003) 36.

²³ A. Krouwel, 'Otto Kirchheimer and the catch-all party', *West European Politics* 26:6 (2003), 23 – 40, 28-29.

²⁴ Krouwel, 'Otto Kirchheimer', 30.

²⁵ Krouwel, 'Otto Kirchheimer', 29.

heeft de welvaartsstaat en de geplande economie grotendeels geaccepteerd, terwijl links hun ideeën over het kapitalisme hebben gemodereerd. De socialistische partijen hebben hun werk voor de arbeiders gedaan en sociale zekerheid op kunnen bouwen. Katholieke partijen hebben de schoolstrijd gestreden en verliezen door de secularisatie aanhangers. De partijen hebben, zoals Van Mierlo al beargumenteerde in '67, hun taak volbracht. Het resultaat is een systeem waarin alleen gematigde partijen met aantrekkingskracht op de middenklasse een meerderheid kunnen behalen.²⁶

Volgens Manin worden de partijprogramma's minder belangrijk en daarnaast minder gelezen. Dit komt voornamelijk omdat de politiek leider het belangrijkste wordt en omdat de partijprogramma's versimpeld worden, vanwege de leesbaarheid voor het electoraat. Deze versimpeling heeft volgens Kirchheimer tot gevolg dat alle partijprogramma's minder ideologisch worden en steeds meer op elkaar gaan lijken. Partijen kunnen alleen nog zichzelf onderscheiden aan de hand van hun partijleider. Deze partijen noemt Kirchheimer *catch-all* partijen. *Catch-all* partijen bevinden zich in de toeschouwersdemocratie, of kunnen alleen in die fase succesvol zijn, omdat zij zoveel mogelijk zwevende kiezers willen binnenhalen én zich minder ideologisch profileren. Daarmee verschuift de aandacht naar de partijleider. Zwevende kiezers en aandacht voor de partijleider zijn indicatoren voor de toeschouwersdemocratie en daarom is het interessant om de verkiezingsprogramma's van D66, de Boerenpartij en de PvdA te vergelijken. Wat voor soort partijen waren de PvdA, de Boerenpartij en D66? Waren zij gebaseerd op een ideologie of vertonen zij in 1967 al kenmerken van een *catch-all* partij?

Grondbeginselen: ideologisch of *catch-all*?

Volgens de politicoloog Andrew Heywood is ideologie de basis van een politieke partij. Welk doel de partij ook heeft; de ideologie ervan is het startpunt. Ideologie binnen politieke partijen biedt een wereldvisie, een model van de voorziene toekomst en een plan hoe politieke verandering moet worden bereikt. Daarbij zijn er overeenkomsten te zien tussen politieke partijen die dezelfde ideologie uitdragen.²⁷ Binnen dit hoofdstuk wordt onderzocht of de PvdA, de Boerenpartij en D66 een bepaalde ideologische visie hadden, of dat zij juist zoveel mogelijk zwevende kiezers wilden binnenhalen.

De PvdA draaide al mee sinds de verkiezingen van 1946, terwijl de Boerenpartij en zeker D66 nieuwkomers waren in de verkiezingen van 1967.²⁸ De PvdA was in dat jaar een gevestigde partij met een socialistische ideologie, die in haar beginjaren na de oorlog veel had willen veranderen in het verzuilde Nederland. De partij was opgericht met de zogenoemde 'doorbraakgedachte' als belangrijkste drijfveer. Dit

---

²⁶ Krouwel, 'Otto Kirchheimer', 31-33.

²⁷ A. Heywood, *Political ideologies; an introduction* (Londen 1992) 11 – 13.

²⁸ B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht; de PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946 – 1966)', *BMGN-LCHR* 126, nummer 2, 30 – 53, aldaar 31.

aspect werd in het grondbeginsel van 1946 zelfs eerder benoemd dan het socialisme.²⁹ De aanhangers van de doorbraakgedachte bekritiseerden de vervlechting van religie en politiek in Nederland en de PvdA bleef dit aanhangen in hun grondbeginsel totdat het geschrapt werd in 1977.

Voorafgaand aan de verkiezingen in 1967 maakte de PvdA een moeilijker periode door. Na de succesvolle verkiezingen van '52 en '56, leek het de partij van sociaaldemocraat Willem Drees voor de wind te gaan. Echter bleek het succes betrekkelijk toen in '58 de samenwerking met de KVP werd stopgezet en Willem Drees afzwaaide als partijleider. Besmet met de coalitiebreuk en het verlies van een doorgewinterde partijleider, verloor de PvdA twee zetels.³⁰ De doorbraakgedachte had haar actualiteit verloren en de belangrijkste socialistische wetgevingen waren doorgevoerd: welk perspectief was er nog voor het socialisme in de jaren zestig? Joop Den Uyl, toenmalige directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, sprak in 1960 de volgende woorden: 'Het socialisme heeft zijn taak tot een goed eind gebracht. Er is behoefte aan nieuw idealisme.'³¹ Dit correspondeert met de theorie van Kirchheimer; de socialistische partijen hebben hun werk gedaan in de jaren zestig, zij hoeven zich niet langer hard te maken voor arbeiders, aangezien de klassenverschillen steeds kleiner worden. Daarnaast hebben ze succesvol een stelsel van sociale zekerheid op kunnen bouwen, waardoor zij minder relevant werden voor de landelijke politiek.

Bijna lijnrecht tegenover de linkse PvdA staat de rechtse Boerenpartij, die werd opgericht in 1957 door Hendrik 'boer' Koekoek. De partij wordt in de literatuur geclassificeerd als rechts-populistisch³² en de partij zelf profileert zichzelf als 'rechts en onafhankelijk.'³³ De Boerenpartij behaalde al wat bescheiden succes in 1963 alvorens Nederland te verrassen met vier zetels winst in 1967, waarbij het totaal op zeven zetels kwam.³⁴ Volgens het beginselprogramma en het verkiezingsprogramma van '67 baseert de partij haar programma op de soevereiniteit van God en vindt zij ook dat de overheid haar gezag ontleent aan God. Wel vindt de partij dat de overheid geen voorkeur voor een bepaald geloof mag tonen.³⁵ Verder wordt de Godsdienst niet expliciet meer genoemd in beide programma's.

Hoewel de naam dit wel insinueert, benadrukt de partij in haar beginselprogramma uit '57 géén belangenpartij te zijn voor boeren en tuinders alleen. Zij noemen zichzelf een beginselpartij, welke openstaat voor alle Nederlanders die overtuigd zijn van een ondeelbaarheid van geestelijke, politieke en

---

²⁹ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 33.

³⁰ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 46.

³¹ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 47.

³² Donselaar, *Fout na de oorlog*, 124.

³³ IISG, Archief Nederlandse politiek, inventarisnummer 7, pamflet 1957.

³⁴ Donselaar, *Fout na de oorlog*, 124.

³⁵ Verkiezingsprogramma De Boerenpartij, 1967, via

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/bp1967/> (Geraadpleegd op 14-05-2017).

economische vrijheid en zich met het programma kunnen verenigen.³⁶ Hetzelfde staat in het verkiezingsprogramma van '67. Bijgevoegd staat nog een alinea dat zij 'op de bres staan voor iedere groep die wordt achtergesteld of wiens belangen niet door de overheid worden behartigd.'³⁷ Daarmee kunnen ze een heel breed electoraat aanspreken, want iedere burger die ontevreden is over de politiek, democratie of economie, kan aanspreekpunten vinden in de Boerenpartij. Daarnaast is het hebben van geen duidelijke ideologie ook een kenmerk van rechts-populistische partijen: zij worden vooral gezien als partijen die overal tegen zijn en niet duidelijk verwoorden waar ze dan voor zijn. Daarmee valt de Boerenpartij eerder in de categorie *catch-all* partij dan een echt ideologisch onderbouwde partij.

D66 werd mede opgericht door Hans van Mierlo in 1966 en had als partij nadrukkelijk geen beginselprogramma of ideologie. Zoals uit de introductie al van deze scriptie al bleek, vond D66 dat de grote volkspartijen niet meer pasten bij de hedendaagse problematiek. Slechts een wetenschappelijke en pragmatische aanpak zou voor politieke partijen nog werken.³⁸ De officiële doelstelling van de partij, dat verwoord staat in het Appèl van 1966, is het 'bijdragen tot de geestelijke en materiele ontplooiing van alle mensen, ongeacht hun levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, nationaliteit, taal, maatschappelijke afkomst of sexe. Daartoe zal de partij streven naar een radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder.'³⁹ Hieruit blijkt ten eerste dat ze heel duidelijk geen ideologie of klasse als doelgroep hebben en expliciet een heel breed publiek aan willen spreken. Hierin tonen ze zich duidelijk een *catch-all* partij.

Daarnaast wilden ze zich ook niet als links of rechts profileren, zoals blijkt uit archiefbeelden van Van Mierlo die wordt geïnterviewd vlak na het congres van 19 december 1966. De journalist vraagt Van Mierlo of ze links of rechts zijn, waarop Van Mierlo antwoordt: 'Per standpunt kunnen wij of links of rechts zijn. We zijn niet alleen maar links of alleen maar rechts. We hebben geen etiket over de gehele partij.'⁴⁰ De partij wilde drastische veranderingen in het politieke landschap teweegbrengen. Belangrijkste punten waren een gekozen minister-president en een moderne variant van het districtenstelsel.

In de toeschouwersdemocratie zijn partijprogramma's minder belangrijk en gaan ze steeds meer op elkaar lijken, vanwege het gebrek aan ideologische profilering. Het doel van deze *catch-all* partijen wordt zoveel mogelijk kiezers aantrekken. D66 past het beste in dit kader; zij willen zich expliciet niet ideologisch profileren en spreken een breed electoraat aan. De Boerenpartij heeft in ieder geval geen aanwezige ideologie en wil 'iedereen die achtergesteld wordt' aanspreken, waarmee ze nog steeds mikken op een

---

³⁶ Beginselprogramma De Boerenpartij, 1959, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/bp1959/> (Geraadpleegd op 14 mei 2017).

³⁷ Verkiezingsprogramma De Boerenpartij, 1967, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/bp1967/> (Geraadpleegd op 14 mei 2017).

³⁸ Van Der Land, *Tussen ideaal en illusie; de geschiedenis van D66 1966 – 2003* (Den Haag 2003) 32.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Archief voor Beeld en Geluid, 'Televisier Integrale uitzending', 19 – 12 – 1966.

grotere doelgroep dan hun naam doet vermoeden. De PvdA liet haar ideologie in '67 wel wat meer vieren, maar blijft toch gestoeld op het socialistische gedachtegoed.

Wie biedt sociaaleconomische vrijheid?

In de historische literatuur worden de jaren zestig gekenmerkt door de liberalisering van de samenleving. Historicus Paul Lucardie leidt dit af uit de opkomst van de protestgroepen als Provo, Dolle Mina en de studentenbeweging die in protest gingen tegen de hoogleraren en de universiteitsbesturen.⁴¹ De behoefte aan meer vrijheid en minder overheidsbemoeienis, ook op economisch niveau, werd daarmee een belangrijk politiek thema. Welke van de drie partijen biedt de burger de gewenste sociaaleconomische vrijheid?

Minder overheidsbemoeienis op economisch niveau was voor de Boerenpartij een van hun belangrijkste programmapunten. De Boerenpartij kon jarenlang rekenen op een trouwe achterban uit de agrarische sector, die voornamelijk wilde dat de overheid zich niet langer bemoeide met het markt- en prijsbeleid. Dit zorgde ervoor dat de boeren een ongunstige marktpositie hadden.⁴² De 'strijd tegen de geleide economie' is volgens het beginselprogramma van 1959 ook de reden waarom de Boerenpartij is opgericht.⁴³ Van de twintig artikelen die het beginselprogramma bevat, zijn er tien met het thema economie en dan voornamelijk: de liberalisering van de economie. Voorbeeld hiervan is artikel 17 waarin staat dat de positie van de boeren niet versterkt moet worden door prijssteun, maar door het opheffen van onnodige kostprijsverhogende lasten.⁴⁴ In het programma uit '67 staat dat de overheid zich moet beperken tot de prijsbeheersing bij de gevallen waar vrije prijsvorming het algemeen belang zou schaden.⁴⁵ De Boerenpartij pleitte dus voornamelijk voor een zo min mogelijk geleide economie.

De weinige overheidsbemoeienis klinkt ook door in de rest van het beleid. De verzorgingsstaat werd afgewezen door de Boerenpartij, omdat het de persoonlijke verantwoordelijkheid van de burger aan zou tasten en zij afhankelijk zouden worden gemaakt van de staat. Daarom wilde de partij de sociale wetgevingen versimpelen en meer eigen verantwoordelijkheid voor het eigen bestaan.⁴⁶ Aansluitend daarop moet de Bijstandswet-hulpverlening een uitzondering blijven en geen regel, want de overheid moet de zelfstandigheid van alle burgers zo veel mogelijk eerbiedigen. De overheid heeft de verantwoordelijkheid om alle mogelijkheid tot ontplooiing in vrijheid te bieden voor de burgers en mag puur en alleen ingrijpen

---

⁴¹ P. Lucardie, *Nederland stromenland; een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 2002) 57 – 59.

⁴² A. T. J. Nooij, *De Boerenpartij; desorientatie en radikalisme onder boeren* (Meppel 1969) 11.

⁴³ Beginselprogramma De Boerenpartij, 1959, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/bp1959/> (Geraadpleegd 14 mei 2017).

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Verkiezingsprogramma De Boerenpartij, 1967, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/bp1967/> (Geraadpleegd op 14 mei 2017).

⁴⁶ Beginselprogramma De Boerenpartij, 1959, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/bp1959/> (Geraadpleegd op 14 mei 2017).

waar het particulier initiatief in gebreke blijft. Dat particuliere eigendom ziet de Boerenpartij ook als de ‘basis der persoonlijke vrijheid’. De Boerenpartij laat in het hele programma doorklinken groot belang te hechten aan de sociaaleconomische vrijheid van de burger.

D66 heeft een ietwat andere economische benadering. Zij menen dat de doelmatigheid van de economie wordt bevorderd door een praktische benadering en niet door starre, ideologische uitgangspunten, hetzij van links of van rechts. Het beleid moet gericht zijn op sociaaleconomische groei, maar ook sociale rechtvaardigheid moet in acht worden genomen.⁴⁷ Voor die sociale rechtvaardigheid moet de overheid gaan zorgen met een overheidsbeleid gericht op de lange termijn. Daarmee wil D66 dus de verzorgingsstaat in stand houden en zelfs verder uitbreiden of ‘geschikter’ maken voor de gehele bevolking. Qua belastingen wil D66 een vermindering van de progressie in de inkomstenbelasting, vooral voor de middengroepen. En zo lang de inflatie voortduurt, moet er periodiek een belastingcorrectie worden toegepast.⁴⁸

Qua economische visie neigt de PvdA juist naar méér overheidsbeleid. Zij pleiten namelijk voor een ‘scherp prijsbeleid’, nationalisatie van het verzekeringswezen en de versterking van het ontwikkelings- en saneringsfonds voor de middenstand. Daarnaast willen zij een meerjarenplan van overheidskosten, een volgorde van uitvoering ervan en als de belasting stijgt, moet de opbrengst ten goede komen van de overheid.⁴⁹ Sowieso staat de PvdA niet negatief tegenover belastingverhoging. Zo stellen ze namelijk dat ze een aanzienlijke verhoging willen van de belasting in de vermogenssfeer én een verhoging van de indirecte belastingen indien dit ‘onvermijdelijk’ is.⁵⁰ Deze visie van de gestuurde economie en belastingverhoging, staat scherp in contrast met wat de Boerenpartij wil. D66 is minder expliciet hierover, maar zij spreken in ieder geval niet over een belastingverhoging of een gestructureerd overheidsbeleid op economisch niveau.

Vrijheid voor de burger wordt in het PvdA programma terloops genoemd. Zo willen ze een regeling voor telefoongheim en bescherming tegen afluisterapparatuur, een beter geregelde vrijheid van demonstratie en betoging, herziening van het kiesstelsel en afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen.⁵¹ Wat de herziening van het kiesstelsel precies is, wordt niet verder uitgelegd. Op het gebied van vrijheid voor de burger heeft D66 een sterkere mening. In hun verkiezingsprogramma staat dat ze de grondwet willen wijzigen en dat er meer vrijheidsrechten voor de burger moeten worden vastgelegd.⁵² Dit

---

⁴⁷ Verkiezingsprogramma, D’66, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661967/D6667.pdf> (Geraadpleegd 17 mei 2017).

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Verkiezingsprogramma, PvdA, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1967/> (Geraadpleegd 17 mei 2017).

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 33.

gaat om onder andere vrijheid van meningsuiting, vrijheid van demonstratie en vrijheid van levensbeschouwing.

Sociaaleconomische vrijheid werd een belangrijk politiek thema in de jaren zestig. De maatschappij liberaliseerde en vanzelfsprekend moesten de politieke partijen daarbij aansluiten. De Boerenpartij is heel duidelijk tegen overheidsbemoeienis, vooral op het economische vlak. Daarnaast staan eigen verantwoordelijkheid en burgerlijke vrijheden hoog in het vaandel. D66 vindt de sturing van de overheid op economisch gebied goed, maar wil wel de belasting verlagen en versimpelen. De PvdA wil een actief overheidsbeleid binnen de economische sector en schuwen zij geen belastingverhoging. Wat dat betreft sluit de PvdA niet goed aan met de wensen die de burgers hadden voor de maatschappij. De Boerenpartij en D66 bieden in hun partijprogramma's de sociaaleconomische vrijheid die in de jaren zestig zo belangrijk waren geworden en tonen zich daarmee een ware *catch-all* partij: zoveel mogelijk burgers aanspreken. Op gebied van dit thema is dat gelukt.

Crisis van de democratie

In de jaren zestig kwam veel kritiek op de manier waarop de democratie was ingericht in Nederland. Er ontstond een gevoel van crisis. Er zou te weinig transparantie zijn naar de burger, een te ingewikkeld jargon, te lange lijnen tussen kiezer en gekozene en electorale winst werd belangrijker gevonden door politici dan een goede vertegenwoordiger te zijn voor de burgers. Er werd getwijfeld of de politici wel het algemeen belang dienden.⁵³ De intellectuelen hadden dit door en vonden dat het politieke bestel toe was aan modernisering. Daarnaast was er vanuit de burgers ook weinig interesse in de politiek. Volgens Nederlandse historicus Wim De Jong kwam dit omdat de politici de maatschappelijke debatten niet langer de boventoon liet voeren door de professionalisering van de politiek.⁵⁴

Daarnaast heerste er een 'compromiscultuur' waardoor de burger nooit kreeg wat hij wilde.⁵⁵ Dit werd extra duidelijk voor de burgers zelf toen kabinet Cals in 1966 viel na de Nacht van Schmelzer, waarin een motie van wantrouwen van KVP-minister Schmelzer leidde tot het aftreden van minister-president Cals. Het wrange was dat Cals zelf ook tot de KVP behoorde. Als de KVP onderling elkaar al niet vertrouwde, hoe konden de burgers de politici dan vertrouwen? Niet alleen betekende dit dat er sinds 1963 drie heel verschillende kabinetten geformeerd waren, waar de burgers geen invloed op hadden gehad, maar het zorgde ook voor nog meer wantrouwen in de politiek.⁵⁶

Cals had bij de aanstelling van zijn kabinet in april 1965 gezegd dat hij en zijn regering in het teken

---

⁵³ De Jong, *Van wie is de burger?*, 140.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, II.

wilden staan van de democratie, als ‘een gezonde volksinvloed’. Zijn definitie van democratie was: van het volk, door het volk. De burgers moesten actief meebeslissen en deelnemen. In een poging ook de jeugd meer te betrekken bij de politiek, was de kiesgerechtigde leeftijd verlaagd naar 21 in 1963.⁵⁷ Daarnaast werd er geprobeerd om door onderwijs en voorlichting via documentaires op tv de politieke belangstelling te revitaliseren.⁵⁸ Maar, vond Cals, de schuld van de desinteresse van de burgers lag bij de politiek. ‘We zullen maatregelen moeten nemen om die desinteresse te verlevendigen,’ stelde hij.⁵⁹ Hervorming van de democratische instellingen kwam weer op de agenda. Maar omdat het kabinet in ’66 viel, kwam er van verandering weinig terecht.

Een terugkerend punt van kritiek was het kiesstelsel. Het evenredige kiesstelsel zou tot coalitieregeringen dwingen en daarmee groot aandeel hebben in de compromiscultuur waar de burger de dupe van zou zijn.⁶⁰ De partij die hier tijdens de verkiezingen van ’67 op inspeelde en sowieso radicaal wilde democratiseren, was D66. Zij hadden als een van hun speerpunten dat er een moderne vorm van het districtenstelsel zou moeten worden ingevoerd, omdat dit de band tussen de kiezer en de vertegenwoordiger zou kunnen versterken.⁶¹ Plus, het coalitiebeleid zorgde ervoor dat wanneer de burger progressief stemde, dit niet per se leidde tot een progressief kabinet. Dit haalde macht weg bij de burger. Daarom wilde D66 dat alle partijen zouden uiteenvallen in twee groepen: een progressief blok en een conservatief blok. Alle overige stromingen zoals liberaal, socialistisch of confessioneel zouden niet meer nodig zijn.⁶² Dit zou de macht terugbrengen bij de burger en het districtenstelsel zou de kloof tussen kiezer en vertegenwoordiger dichtten.

Naast het districtenstelsel wilde D66 de afschaffing van de Eerste Kamer realiseren, omdat dit het democratische proces zou vertragen. Het moest ook mogelijk worden om burgermeesters te kiezen en de minister-president.⁶³ Ondanks deze standpunten ging het D66 meer om transparantie en kortere lijntjes voor de kiezer, dan om directe democratie te bewerkstelligen. Zo werd het houden van frequente referenda tijdens het oprichtingscongres van D66 nog afgewezen.⁶⁴ Als laatste punt wilde D66 ook nog de stemplicht

---

⁵⁷ De Jong, *Van wie is de burger?*, 140.

⁵⁸ De Jong, *Van wie is de burger?*, 158.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ De Jong, *Van wie is de burger?*, 160.

⁶¹ Verkiezingsprogramma, D’66, via

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661967/D6667.pdf> (Geraadpleegd 17 mei 2017)

⁶¹ Ibidem

⁶² Lucardie, *Nederland stromenland*, 83.

⁶³ Verkiezingsprogramma, D’66, via

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661967/D6667.pdf> (Geraadpleegd 17 mei 2017)

⁶³ Ibidem

⁶⁴ De Jong, *Van wie is de burger?*, 173.

afschaffen. De onderzoekscommissie Donner-Cals had in '67 geconcludeerd dat politieke partijen waarschijnlijk meer hun best zouden doen om de kloof tussen kiezer en vertegenwoordiger te dichten, als zij zelf burgers naar de stembus moesten krijgen.⁶⁵ Hier komt ook weer die vrijheid van de burger aan te pas: burgers moeten zelf kunnen uitmaken of zij willen stemmen of niet, de overheid moet daar geen zeggenschap in hebben. De Boerenpartij en PvdA hadden een vergelijkbaar standpunt wat betreft de stemplicht.

Echter hebben de Boerenpartij en de PvdA in hun verkiezingsprogramma's niet veel aandacht besteed aan het veranderen of oplossen van de 'crisis van de democratie.' De Boerenpartij besteedt wel veel aandacht aan de vrijheid van de burger op het economische vlak, terwijl de PvdA niet veel verder komt dan vrijheid binnen het omroepenbestel en de opheffing van de opkomstplicht bij verkiezingen. Dit is opvallend, want de PvdA had alle intenties om zich actief bezig te houden met de vernieuwing van de democratie.

Voorafgaand aan de verkiezingen van '63 had de PvdA een interne partijcommissie 'Parlementaire Democratie' opgericht, met de intentie onderzoek te verrichten naar de status van de Nederlandse democratie. In deze commissie zaten veel supporters van de doorbraakgedachte, waaronder Joop Den Uyl. De onvrede van deze commissie werd aangewakkerd nadat de KVP een grote speler bleek te zijn in de coalitievorming voor het kabinet in '63.⁶⁶ Volgens Den Uyl was voor de confessionelen de democratie vooral een kwestie van gelijke vertegenwoordiging, terwijl voor de sociaaldemocraten de democratie veel meer draaide om maximale duidelijkheid voor de kiezer. Den Uyl was na '63 groot voorstander van coalitievorming vóór de verkiezingen en legde de nadruk op het belang van een schaduwkabinet. Daarnaast geloofde zijn collega-commissielid Jan Schilthuis dat de problemen van het parlementaire stelsel veel kleiner zouden zijn als de confessionele partijen niet bestonden, omdat zij geen duidelijke politieke richting vertegenwoordigden.⁶⁷

Ondanks de voornemens van de PvdA om heldere democratie uit te dragen, kwam er geen heldere coalitievorming in '65, toen kabinet Marijnen viel. Er werden geen nieuwe verkiezingen uitgeschreven, maar er werd direct een formateur aangesteld en er werd een linkse coalitie geformeerd. Zo trad de PvdA, zonder nieuwe verkiezingen, direct toe tot het kabinet Cals. Vanuit deze regeringspositie kon de partij zich veel minder sterk afzetten tegen de confessionelen en bleef de democratische opvatting van de PvdA achter. In hun programma voor de verkiezingen staan dan ook geen opvallende zaken zoals in het programma van D66 wel staan.

De zogenoemde crisis van de democratie werd in de jaren voor de verkiezingen van '67 ook al opgemerkt. Daarmee was het, naast sociaaleconomische vrijheid, een belangrijk punt geworden voor de

---

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 49.

⁶⁷ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 50.

politieke agenda. D66 speelde hier het meest actief op in. Zij hadden hun belangrijkste speerpunten gericht op de verbetering van de democratie en het dichten van de kloof tussen kiezer en vertegenwoordiger. Daarnaast had D66 het vertrouwen gegeven dat het politieke proces ook anders kon dan de gevestigde partijen al die jaren hadden gedaan. Ze profileerden zich als nieuwkomer met nieuwe ideeën. Voor de burgers die het gevoel hadden dat de huidige politiek niet langer functioneerde, was D66 daarom een logische keuze.

Conclusie

Manin ziet in de toeschouwersdemocratie meer zwevende kiezers en het belang van een partijprogramma afnemen. Dat laatste aspect verklaart Kirchheimer door het minder ideologisch worden van de programma's. Partijen in de toeschouwersdemocratie willen zoveel mogelijk (zwevende) kiezers aantrekken en dat gaat niet met een sterke ideologische visie. D66 vermeldt expliciet geen ideologie aan te hangen en beargumenteert ook dat de tijd van ideologische politiek is afgelopen. De tijd voor een pragmatische aanpak, die zij hanteren, is aangebroken. De Boerenpartij, is ondanks de naam, ook een partij die zich niet enkel sterk maakt voor boeren, maar voor 'alle mensen die het eens zijn met het program' uit 1967. Hieruit blijkt dat zowel D66 als de Boerenpartij onder de *catch-all* partij vallen.

De PvdA wil wel de confessionelen uit de politiek krijgen, maar hangt zelf nog altijd een socialistische ideologie aan, iets wat ook blijkt uit hun verkiezingsprogramma van '67, waar veel aandacht wordt besteed aan het verder uitbreiden van het sociale stelsel. Dit betekent dat de PvdA nog niet de kenmerken vertoont om bij een *catch-all* partij te horen.

Ondanks het minder belangrijk worden van de partijprogramma's, waren er twee thema's die in de jaren zestig zeer belangrijk waren. Lucardie ziet in de jaren zestig een liberalisering golf, waardoor sociaaleconomische vrijheid een belangrijk agendapunt wordt voor de politiek. De Boerenpartij speelde vooral in op die economische vrijheid, door te pleiten voor een vrijemarkteconomie waar de overheid zich alleen mee mocht bemoeien als er iets fout dreigde te gaan. D66 wilde een deels geleide economie, maar besteedde wel veel aandacht aan de persoonlijke vrijheid van de burger, die zij zelfs in de grondwet wilden vastleggen. Zowel de Boerenpartij als D66 wilden een belastingverlaging. De PvdA is voor een geleide economie, waar de overheid haar inspraak behoudt. Daarnaast staat de PvdA niet negatief tegenover een belastingverhoging, als het 'onvermijdelijk' is. Deze punten gaan in tegen wat de burger belangrijk gaat vinden in de jaren zestig, volgens Lucardi.

Volgens De Jong is er in de jaren zestig een gevoel van crisis omtrent de democratie. Burgers zijn het vertrouwen in de politiek kwijt en de kloof tussen kiezer en vertegenwoordiger is groot. D66 maakt duidelijk in hun partijprogramma dat zij zich willen inzetten om de democratie anders in te richten, door de herinvoering van het districtenstelsel. Daarnaast willen ze de kloof tussen kiezer en vertegenwoordiger

kleiner maken door burgermeesters en de minister-president door de burgers te laten kiezen. Zij dragen uit met hun partij dat het huidige politiek bestel moet veranderen. Daarmee willen ze de crisis van de democratie duidelijk aanpakken.

Maar of er wel een daadwerkelijke crisis van de democratie bestond, is de vraag. Het kan ook een verschil in opvatting over democratie zijn geweest. De opvatting van democratie gedurende de jaren vijftig en zestig was dat democratie een competitie is van elites om de macht binnen een representatief systeem. Daarentegen zei minister-president Cals in 1965: 'democratie is van het volk, door het volk.' Een jaar later zei minister van justitie Polak: 'parlementaire democratie is per definitie een moeilijke regeringsvorm, waarvoor gematigdheid, bereidheid tot overleg en aanvaarding van het feit dat de rechtsorde slechts langs de democratische weg op de grondwettelijke wijze kan worden gewijzigd.'⁶⁸ Aan de ene kant was democratie een onderlinge strijd van elites, anderzijds was het voor en door het volk, maar moest de democratie wel worden uitgevoerd op de manier van de elites. Via de 'democratische wijze'. Het gevoel van crisis werd veroorzaakt door aan de ene kant de elites die de veranderingen via overleg wilden veranderen, terwijl de burgers juist buiten dat overleg werden gehouden.

De wens van de burgers tot een meer geliberaliseerde maatschappij, een overheid die zich niet overal mee bemoeide en meer individuele keuzevrijheid zijn aspecten die terug zijn te vinden in het programma van de Boerenpartij. De veranderingen op het democratische gebied werden juist door D66 aangesproken. PvdA besteedde minder aandacht aan beide onderwerpen, iets wat zou kunnen bijdragen aan het verlies van hun zetels in de verkiezingen van '67.

---

⁶⁸ De Jong, *Van wie is de burger?*, 170.

Hoofdstuk 2 – Verkiezingscampagne

‘Neem nou het bedrijfsleven. Met zijn zorgvuldige marktonderzoek, zorgvuldige doelgroepen en een afgestemd reclamebudget van tien miljard. Het bedrijfsleven weet wat mensen willen, de politiek daarentegen is doof en blind,’⁶⁹ aldus Willem Breedveld, oud-politiek redacteur van Trouw, toen hem gevraagd werd wat er mis was met de politiek. Vanaf de jaren zestig ontstaat er een ontwikkeling waarbij de politieke campagnes steeds meer het bedrijfsleven gaan imiteren. Er wordt meer marktonderzoek gedaan, er komen opiniepeilingen en het budget voor campagnes groeit. Behalve deze ontwikkeling speelt ook de opkomst van de televisie een grote rol in de verkiezingen van 1967. Voor het eerst werd er een live debat tussen lijsttrekkers uitgezonden en waren er een op een debatten te zien voor miljoenen mensen tegelijk. Dit veranderende de dynamiek van de politieke campagne compleet.

In 1967 verscheen tevens er een nieuwe grote speler op het gebied van campagnevoeren: D66. Ze schakelde een jong en innoverend reclamebureau in en werkten samen met een prijswinnende regisseur om hun verkiezingsspot te maken. In verschillende overzichtswerken wordt de campagne van D66 ‘de levendigste na WOII’⁷⁰ ‘enerverend’⁷¹, ‘buitengewoon gelikt’⁷² genoemd. Het verkopen van politieke ideeën als een product en het gebruikmaken van moderne marketingtechnieken en vlotte taal was in de verkiezingen van de jaren zestig een nieuwigheid waar D66 slim gebruik van maakte.⁷³ Maar welke aanpak hadden de Boerenpartij en de PvdA? Is in hun verkiezingscampagne ook een ontwikkeling te zien? En in hoeverre speelt de verkiezingscampagne een rol in de overgang naar de toeschouwersdemocratie?

Volgens politicologen Ann Beaudry en Bob Schaeffer liggen er aan elke succesvolle campagne een vijftal basiselementen ten grondslag: thematiek, doelgroep, communicatietechniek, timing en hulpmiddelen.⁷⁴ Op het gebied van hulpmiddelen zijn in dit hoofdstuk de televisiedebatten, Zendtijd Politieke Partijen en verkiezingsposters – en affiches geselecteerd. Timing speelt in de jaren zestig nog een minder belangrijke rol, omdat er nog geen sprake is van de ‘permanente campagne’. Dit is wanneer de verkiezingscampagnes zo ver zijn ontwikkeld dat de professionals altijd bezig zijn met de voorbereiden, onderzoeken en uitvoeren van de campagne. Op dat moment wordt de timing van het starten van de

---

⁶⁹ O. Scholten, ‘Politieke partijen en marketing: ze vreten maar gewoon wat wij maken’ in: N. Kramer, E. Nijpels, B. Pauw, L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland; over campagnes, kandidaten en media* (Den Haag 1994) 11- 28, aldaar 11.

⁷⁰ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie; de geschiedenis van D66 1966 – 2003* (Den Haag 2003) 33.

⁷¹ D. Elzinga, G. Voerman, *Om de stembus; verkiezingsaffiches 1918 – 1998* (Amsterdam 2002) 136.

⁷² P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart; de politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 255.

⁷³ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 27.

⁷⁴ C. Bremmer, ‘Campagne-communicatie in theorie en praktijk; enkele hoofdlijnen’ in: N. Kramer, E. Nijpels, B. Pauw, L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland; over campagnes, kandidaten en media* (Den Haag 1994) 70 - 81, aldaar 73.

campagne belangrijk. Echter, permanente campagne begint pas op te komen in de jaren tachtig.⁷⁵ Dit is dus niet van belang in '67.

De Staatscommissie Cals-Donner werd ingezet om onderzoek te doen en advies uit te brengen over onder meer het gekozen minister-presidentschap, het districtenstelsel en de procedure voor de Grondwetsherziening. Ze concludeerden in 1967 dat met veel zwevende kiezers en de afschaffing van de stemplicht de politieke partijen waarschijnlijk beter hun best zouden doen om de kiezers naar de stembussen te krijgen.⁷⁶ In datzelfde verkiezingsjaar kwam er inderdaad een explosie van electoraal onderzoek. Politieke partijen wilden de kloof tussen de partij en de kiezer dichten en daarnaast wilden ze een helder beeld van de individuele behoeften van de kiezers.⁷⁷

Politicooloog David Farrell verklaart deze toename van onderzoek en peilingen door de toename van zwevende kiezers. In de tijd van electorale stabiliteit is het minder interessant om te onderzoeken wat kiezers willen, omdat er gestemd wordt vanuit een bepaalde ideologie of sociale klasse. Ten tweede was er vanuit de bevolking veel kritiek op de wijze hoe de democratie werkte in Nederland, waardoor het interessant werd voor politieke partijen om te peilen welke thema's de stemmers belangrijk vonden. Op deze manier konden zij als partij inspelen op de kloof tussen politiek en kiezers. Inspelen op de ontevredenheid van burgers zou kunnen leiden tot meer stemmen en als *catch-all* partij is dat van groot belang. Als laatste was er weinig noodzaak om de campagnes door professionals of reclamebureaus te laten organiseren, omdat er een stabiele achterban was, die niet overgehaald hoefde te worden.⁷⁸

Farrell beargumenteert dat partijcampagnes interessant zijn om te analyseren vanaf het moment dat er een verschuiving plaatsvindt van de 'massapartijen' naar 'nieuwe modellen van organisatie' zoals hij dit noemt. Farrell spreekt niet van de toeschouwersdemocratie, maar de kenmerken van de 'nieuwe organisatiemodellen' vertonen overeenkomsten met de kenmerken van Manins toeschouwersdemocratie. Zo concludeert Farrell ook dat de aandacht van het partijprogramma verschuift naar de lijsttrekker en dat er meer onderzoeken worden gedaan naar de mening van de kiezer.⁷⁹ Het toenemende onderzoek naar de mening van de kiezer verwerkt Manin impliciet in zijn aspect *freedom of public opinion*, waarbij hij bespreekt op welke manier de kiezers hun belangen op de politieke agenda kunnen krijgen. Hij beargumenteert dat in de toeschouwersdemocratie de mening van de burgers steeds makkelijker in het parlement terecht komt, doordat de politiek constant wil weten wat de meningen en thema's zijn waar de

---

⁷⁵ D.Farrell, 'Political parties in a changing campaign environment' in: R. Katz, W. Crotty (red.), *Handbook of party politics* (Londen 2006), 122 – 133, aldaar 129.

⁷⁶ De Jong, *Van wie is de burger?*, 173.

⁷⁷ De Jong, *Van wie is de burger?*, 171.

⁷⁸ Farrell, 'Political parties', 122.

⁷⁹ Farrell, 'Political parties', 124.

kiezers zich mee bezig houden. Opiniepeilers en onderzoeken zorgen ervoor dat deze informatie bij de partijen terecht komt.⁸⁰

Manin bespreekt drie stadia van de democratie, Farrell onderscheidt drie fases in campagne voeren. Fase één heeft als hoofdkenmerken dat de partij belangrijker is dan de leider, het electoraat wat bereikt moet worden is ingedeeld in sociale klasse of ideologieën, de campagne is lokaal en wordt gevoerd door de partijleden, wat ertoe leidt dat de campagne geen hoge kosten kent. Dit sluit aan bij de kenmerken die Manin noemt in de periode van de massapartijen. Fase twee heeft als hoofdkenmerken dat de leider de partij is, waarmee Farrell bedoelt bestaat rondom de leider ervan. Daarnaast is het electoraat niet meer op sociale klasse of ideologie ingedeeld, maar spreekt ook Farrell van een *catch-all* partij, waarbij zoveel mogelijk stemmers bereikt moeten worden met de campagne. Dit betekent dat de campagne niet langer lokaal is, maar dat er ook gebruik gemaakt wordt van nieuwe media zoals de televisie en dat leidt ertoe dat partijen steeds meer professionaliseren.⁸¹ Fase drie is minder relevant, omdat deze kenmerken aansluiten bij het digitale tijdperk, waarbij internet ook een grote rol speelt. De verandering van massapartijen naar toeschouwersdemocratie is dus ook te zien binnen het voeren van de verkiezingscampagnes. Daarom is het ook van belang te onderzoeken hoe de partijen in 1967 hun campagnes aanpakten.

Vanaf de jaren zestig wordt het belang van een goede verkiezingscampagne steeds groter. Er zijn veel zwevende kiezers die overgehaald kunnen worden. Dit betekent meer onderzoek, opiniepeilingen en professionalisering van de campagnes. Daarnaast wordt de televisie ook een belangrijk medium om het electoraat mee te bereiken. De tweede fase die Farrell onderscheidt komt sterk overeen met de ontwikkeling die we kunnen onderscheiden in de verkiezingscampagnes van 1967. Waarom kreeg de verkiezingscampagne een grotere rol in de overgang naar de toeschouwersdemocratie?

Televisie: een nieuwe manier om het electoraat te bereiken

In de verkiezingen van 2017 waren er meerdere rondes van debatten tussen lijsttrekkers, tussen partijen en werden politici aan de lopende band uitgenodigd bij tv-programma's. Het is heel normaal om constant politici op tv te zien. In de jaren zestig was het een compleet nieuw fenomeen. Ferry Hoogendijk, op dat moment hoofdredacteur bij Elsevier, maar ook journalistiek actief in Den Haag, had Nixon en Kennedy op tv zien debatteren in 1960 en vond dat het tijd werd om het tv-debat ook naar Nederland te brengen. In een interview met de Telegraaf geeft hij aan dat hij een hekel heeft aan de voorbereide praatjes van politici. Het moet spontaner en feller, zoals in Amerika, vindt hij.⁸² Farrell noemt dit in zijn artikel

---

⁸⁰ Manin, pagina opzoeken.

⁸¹ Farrell, 'Political parties', 125 – 130.

⁸² Henk van der Meyden, 'Klok zal hun de mond snoeren; politici in tv-quiz', *De Telegraaf*, 5 april 1963.

‘veramerikanisering van campagnes’. Dit betekent ook meer aandacht voor de kandidaten, zoals in Amerika al het geval was.⁸³

Voorafgaand aan de landelijke verkiezingen in ’67, waren er eerst provinciale verkiezingen in het jaar ervoor. De campagnes kregen een hele nieuwe dimensie door één van de eerste live tv-debatten op televisie. Het debat kwam bekend te staan als het ‘klasje van Hoogendijk’, omdat de vijf lijsttrekkers van de grootste partijen in schoolbankjes zaten. Dit waren respectievelijk Gerard Nederhorst (PvdA), Norbert Schmelzer (KVP), Edzo Toxopeus (VVD) Henk Beernink (CHU) en Bauke Roolvink (ARP). Hoogendijk zegt in een interview uit 2012: “Het was heel moeilijk om de politiek leiders te overtuigen op tv te debatteren. Het was heel nieuw en ze waren heel schichtig.” Daarnaast vraagt Hoogendijk zich af of de politici zich wel bewust waren van de mogelijke invloed die de debatten zouden kunnen hebben.⁸⁴ Dat de kijkers van het debat zich hetzelfde afvroegen, blijkt uit een ingezonden brief in *De Tijd*. ‘Het was een rommelig, maar een levendig debat. (...) Wat voor invloed zou nu zo’n uitzending hebben op het kijkende kiezersvolk?’⁸⁵

De reactie vanuit de pers was niet enthousiast. Na afloop van het debat werd geschreven dat het wel een onderonsje leek van vrienden onder elkaar, vertelt Hoogendijk in 1971 aan *De Tijd*.⁸⁶ De verschillen tussen de partijen werden niet echt duidelijk en de kiezers vonden de partijen ‘een pot nat’. In een ingezonden brief in het *Algemeen Handelsblad*, windt een lezer zich op over deze ‘zotte’, ‘brave’ en ‘knullige’ vertoning.⁸⁷ Dit kwam vooral door de klassikale opstelling met de schoolbankjes. Plus, de partijleiders waren te aardig voor elkaar. Volgens Hoogendijk is dat levensgevaarlijk, te aardig voor elkaar zijn. De Boerenpartij, die als outsiderpartij niet was uitgenodigd, profiteerde daarvan.⁸⁸ Zij konden op die manier laten zien dat zij daadwerkelijk anders waren dan het establishment.

Ondanks zijn afwezigheid in het Provinciale lijsttrekkersdebat van ’66, had Koekoek vanaf 1963 al naam weten te maken met zijn voorkomen en presentatie op tv. Als de camera’s draaiden in de Tweede Kamer, wist hij zich als een ongecompliceerde boer te presenteren die in dialect de andere politici confronteerde met eenvoudige, maar directe analyses.⁸⁹ In een beschouwing van het *Algemeen Handelsblad* van 1963, grotendeels gebaseerd op onderzoeken van het Nederlands Instituut voor Publieke Opinie (NIPO), blijkt dat Koekoek wel onthouden wordt door de televisiekijkers. Dit komt volgens de redacteur doordat hij al vaker op tv te zien was geweest, onder anderen in de Tweede Kamerdebatten.⁹⁰ Ook in een

---

⁸³ Farrell, ‘Political parties’, 127.

⁸⁴ <https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017).

⁸⁵ H. Hn. ‘Levendig en rommelig’, *De Tijd; dagblad van Nederland*, 14 februari 1967.

⁸⁶ Rob Vermaas, ‘Politicus moet vaker de kiezers opzoeken’, *De Tijd; dagblad voor Nederland*, 12 maart 1971.

⁸⁷ Ingezonden brief van G.B.R., ‘Zotte Vertoning’, *Algemeen Handelsblad*, 23 maart 1966.

⁸⁸ <https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017)

⁸⁹ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 128.

⁹⁰ Van de redactie, ‘Het verkopen van gedachten’, *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1963.

op een debatten kwam Koekoek goed uit de verf. In de verkiezingscampagne van 1966 stond Koekoek tegenover fractievoorzitter Roolvink van de ARP. Roolvink had zich omringt met stapels papieren en probeerde op die manier zijn verhaal kracht bij te zetten. Hoewel hij wellicht in veel kwesties het gelijk aan zijn zijde had, wist Koekoek hem ‘handig en deskundig’ in de verdediging te laten schieten. Waarna de Telegraaf concludeerde dat Koekoek het debat had gewonnen.⁹¹ Hieruit blijkt dat hoe de lijsttrekker overkomt op de televisie ook een belangrijke rol gaat spelen binnen de verkiezingscampagnes, zoals Farrell beargumenteert.

In 1967 kwam er weer een televisiedebat, zoals in ’63, maar dit keer met Joop den Uyl als afgevaardigde voor de PvdA. Het werd een hele andere avond dan in ’66, waarbij dit keer de discussies hoger opblaaiden.⁹² Dit gebeurde vooral tussen Den Uyl en Toxopeus, waarbij Den Uyl vaag bleef over met wie de PvdA wilde regeren. Dat de gemoederen hoger opliepen kan verklaard worden door het feit dat het kabinet was gevallen en de noodzaak om een stabiel kabinet te creëren belangrijker was geworden, ook voor de burgers.

D66 en de Boerenpartij namen weer allebei niet deel aan het debat, maar Hans van Mierlo mocht wel deelnemen aan een klein debat voor partijen die nog geen zetel in de kamer hadden en maakte daar indruk.⁹³ Deze zogenoemde ‘zeepkistenspeeches’ werden geleid door Ferry Hoogendijk en daarin mochten de lijsttrekkers hun plannen presenteren in drie minuten. De overige partijplannen kwamen volgens het Nieuwsblad van het Noorden over als een ‘farce’⁹⁴ terwijl Van Mierlo indruk maakte.

Echter, ondanks dat het debat door de media in ’66 werd afgebrand en het debat in ’67 wat chaotisch verliep, benadrukt politicoloog Samuel Popkin het belang van het televisiedebat. Volgens hem zullen kiezers niet snel een partijprogramma openslaan of zich echt verdiepen in politieke materie. Daar kan het televisiedebat verandering in brengen. Het kan namelijk burgers informeren over de standpunten van de partij en het bereikt een groot gedeelte van de kiezers.⁹⁵ Zeker voor de *catch-all* partijen is dat een belangrijk gegeven.

De televisie ging een grote rol spelen in de verkiezingscampagnes en voor het eerst waren er tv-debatten tussen de partijleiders. Farrell en Manin beargumenteren dat in de verkiezingscampagnes de partijleider centraal komt te staan en in Nederland krijgt de lijsttrekker voor het eerst een duidelijk podium in de verkiezingen van ’67, voornamelijk op tv. Dit verandert de manier van campagnevoeren, want de lijsttrekker moet wel goed over kunnen komen in die tv-debatten. Dit beargumenteert Manin ook: het imago

---

⁹¹ Van de redactie, ‘Koekoek versloeg Roolvink’, *De Telegraaf*, 19 februari 1966.

⁹² Archief van Beeld en Geluid, Televizier, Debat in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen op 15-02-1967.

⁹³ Van de redactie, ‘Laatste ronde met politieke kopstukken: boeiend, amusant’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 februari 1967.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ S. Popkin, *The reasoning voter: communication and persuasion in presidential campaigns* (Chicago 1991) 7.

en de mediatraining van de lijsttrekker worden belangrijk. Ondanks dat de PvdA deelnam aan de grotere debatten op televisie en D66 en de Boerenpartij in mindere maten, deden zij het toch aanzienlijk beter tijdens de verkiezingen. De Boerenpartij had zich als anti-establishment partij geprofileerd en liep geen schade op door niet deel te nemen aan de debatten. Daarnaast had Koekoek zich al beroemd gemaakt door de uitzendingen van de Tweede Kamerdebatten waar hij vanaf '63 deel van uit maakte. Hans Van Mierlo verscheen minder frequent op tv, maar D66 had een andere troef in handen.

Zendtijd Politieke Partijen

Vanaf 1959 bestond er de 'zendtijd politieke partijen' op televisie, maar gedurende de jaren zestig en zeventig bleef het een zeer slecht bekeken programma. Partijen wisten kiezers niet vast te houden of te boeien, wat volgens onderzoek resulteerde in het uitzetten van de televisie als het programma werd uitgezonden. De gevestigde partijen hadden nooit veel aandacht besteed aan de ZPP en in hun campagnes speelde het slechts een kleine rol. De gevestigde partijen hadden namelijk al voldoende toegang tot de media, terwijl het juist voor beginnende partijen een kans was om zich te laten zien aan het electoraat.⁹⁶

De uitzondering op de regel was de uitzending van D66.⁹⁷ Hans van Mierlo loopt in een grote regenjas langs de Amsterdamse grachten en via de voice-over 'hardop' nadenkt. In deze voice-over spreekt hij zijn zorg uit over de democratie, wat het speerpunt van de partij was. Vooral het einde van de uitzending maakte indruk, waar hij een gebouw betreedt en zegt te komen voor de opnames van D66. Eenmaal in de studio neemt hij plaats achter een tafel met een microfoon en het eindigt met de zin: 'ik moet het goed vertellen.'⁹⁸ Het sterke aan het filmpje is dat het dynamisch was, voornamelijk omdat de voorgaande uitzendingen de lijsttrekkers, zittend achter een bureau was geweest, terwijl zij de kijkers toespraken. Precies het beeld waar het filmpje van D66 stopt. De suggestie wordt gewekt dat er zojuist niet naar ZPP is gekeken, maar naar een wandelende Van Mierlo, die zijn gedachten met de kijker deelt.

Het grote succes van deze spot ligt bij Leen Timp, professioneel regisseur en winnaar van de Gouden Televizier in '66. Hij stelde voor om niet voor de makkelijke en gebruikelijke 'interview-setting' te gaan, waar de lijsttrekker achter zijn bureau een toespraakje houdt; dit zou te statisch zijn. Bovendien was dit format weinig succesvol gebleken, afgaande op het saaie imago wat het programma had. De overpeinzingen van Van Mierlo werden geschreven door Martin Veltman, partner van het jonge, Amsterdamse reclamebureau Franssen, Hey en Veltman (FHV). Het optreden van Van Mierlo draagt bij aan het beeld van D66 als een jonge en dynamische partij, waardoor veel zwevende kiezers uiteindelijk over de

---

⁹⁶ <http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/83/140>, (Geraadpleegd 10 mei 2017).

⁹⁷ <http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/83/140>, (Geraadpleegd 8 mei 2017).

⁹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=wxO2hIoScpE>, (Geraadpleegd 10 mei 2017).

streep werden getrokken.⁹⁹

Qua inhoud werd slim ingespeeld op het actuele thema van de problemen rondom democratie, daarnaast werd de communicatietechniek, Zentijd Politieke Partijen, op een vernieuwende en dynamische manier gebruikt. Er is geen duidelijk aanwijsbare doelgroep, want Van Mierlo wil iedereen aanspreken die zich herkent in de problematiek die hij aanstipt in zijn spot: ‘de tanende invloed van de kiezer, ontoereikendheid van de verouderde politiek, de verstarring van het politieke stelsel enz.’¹⁰⁰ Ook hierin toont D66 zich een *catch-all* partij.

In een uitzending van december 1966 van de Boerenpartij, zien we een dame inderdaad braaf volgens de traditie achter een bureau zitten. Ze kondigt aan dat vanwege de naderende verkiezingen de activiteiten van de Boerenpartij weer ‘op volle toeren draaien.’ Volgens het filmpje zijn er ‘vrijwel iedere avond overal in het land openbare vergaderingen te bezoeken.’ Vervolgens benadrukt de spreker dat de Boerenpartij het niet makkelijk heeft. Als gevolg van een hetze van de grote partijen, gesteund door de pers, radio en televisie, worden sommige van de gekozen leden in gemeenteraden genegeerd en geïntimideerd.¹⁰¹ Maar, zo stelt de dame de kijkers gerust, de Boerenpartij zal deze strijd weerstaan en de strijd zal, samen met de steun van de kiezers gevoerd blijven worden, totdat er gewonnen is. ‘Samen uit, samen thuis.’ Besluit ze. Daarna worden er beelden getoond van een openbare vergadering die W. Stam voorziet. Hij spreekt over de bemoeizuchtigheid van de overheid en hoe beperkend dat is voor de vrijheid van de burgers. Koekoek sluit de bijeenkomst af met een verhaal tegen de verhoging van de kijk- en luistergelden.¹⁰² Het wordt gepresenteerd als een soort journaal waarbij de dame steeds aankondigt waar Stam en Koekoek het over gaan hebben. Het heeft nauwelijks dynamiek en staat scherp in contrast met de spot van D66.

Ook de spot van de PvdA is weinig dynamisch. Het beeld wat hiervan bewaard is gebleven, heeft geen geluid, maar het beeld spreekt voor zich. Joop den Uyl zit achter een bureau, tijdens het filmpje wordt ingezoomd op zijn hoofd, zodat alleen nog zijn schouders voor een gedeelte te zien zijn. Hij vertelt met een serieus gezicht een verhaal, maar duidelijk is dat hij af en toe op een blaadje kijkt.¹⁰³ Zelfs zonder geluid maakt het beeld een ding duidelijk: weinig vernieuwend en weinig interessant om naar te kijken.

Naast de tv-debatten werd ook het uitzenden van een tv-spot een manier om het electoraat te bereiken. D66 bewees dat zij televisie serieus namen en er goed gebruik van konden maken door hun professioneel geregisseerde spot. Na vijftig jaar is het nog steeds een klassieker. Tegenover de dynamische, vernieuwende spot van de D66 stond de statische, ouderwetse spot van de PvdA. Commissievoorzitter Jaap

---

⁹⁹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 35.

¹⁰⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=wxO2hIoScpE>, (Geraadpleegd 10 mei 2017)

¹⁰¹ https://www.npo.nl/boerenpartij-zentijd-voor-politieke-partijen/27-12-2010/WO_VPRO_041989 (Geraadpleegd op 15 mei 2017).

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Archief van Beeld en Geluid, Zentijd voor Politieke Partijen 1966 – 1967.

Burger liet in 1966 tijdens een partijcongres vallen dat hij dacht dat ‘tv zijn tijd wel een beetje heeft gehad’¹⁰⁴ De PvdA onderschatte de waarde van goede tv-optredens en stak geen energie in de ZPP, terwijl het D66 juist veel aandacht opleverde. Het juiste gebruik van communicatiemiddelen blijkt hier doorslaggevend voor een succesvolle campagne.

Affiches

Het inschakelen van professionals voor het ontwerpen van de verkiezingsaffiches is niet nieuw. Al vanaf het begin van de 20^e eeuw werden er kunstenaars aangesteld om de partijaffiches te ontwerpen. Tot 1956 mochten er geen partijnamen op de affiches verschijnen, dus werd er door middel van symboliek en metaforen duidelijk gemaakt om welke partij het ging. Linkse partijen zoals de SDAP of CPN gebruikten bijvoorbeeld vaak de kleur rood en onderdrukte arbeiders als thema.¹⁰⁵

Na de Tweede Wereldoorlog wist de poster zich staande te houden, ondanks dat er vaak werd afgevraagd of het nog nut had om de posters te maken. In 1967 vroeg Vondeling, de campagneleider van de PvdA, zich af of alle partijen niet met elkaar konden afspreken te stoppen met de posters, mede vanwege de drukkosten. In de jaren zestig waren de kosten voor affiches wel gezakt, omdat ze ‘saaier’ werden in hun ontwerp. De vaak kleurige symbolische ontwerpen maakten plaats voor hoofden van lijsttrekkers in huisstijl.¹⁰⁶ Deze minder creatieve posters waren het gevolg van de opkomst van de televisie, waardoor het mogelijk werd om miljoenen kijkers te bereiken met één uitzending.

De VVD had in 1967 het jonge, Amsterdamse reclamebureau Fransen, Hey en Veltman (FHV) benaderd. Maar de partij werd afgewezen als klant. FHV wilde samenwerken met een partij waar ze ‘affiniteit’ mee hadden en ging werken voor D66. Veltman werd het brein achter de campagne en Hey hield zich voornamelijk bezig met het ontwerp van de affiches. Veltman zegt in een interview dat hij ondanks zijn voorkeur voor D66, de partij toch als een product bleef benaderen; een product wat op de markt verkocht moest worden.¹⁰⁷ De hele campagne laten leiden door professionals, dat was wél nieuw.

Joop den Uyl ging met de PvdA op tour door het land met een bus, een bekend fenomeen in de jaren zestig. D66 koos ervoor om dit juist niet te doen, maar hing wel advertenties en posters op. Ook bedacht Veltman reclameborden naast de weg met de tekst: “Waarom zou u zich blindstaren op de andere politieke partijen, als D66 u een blik gunt in de kleine lettertjes van het contract tussen kiezer en gekozenene.” De tekst was zo klein dat je alleen van dichtbij de tekst kon lezen. Veltman: “Ze (de kiezers) moeten maar

---

¹⁰⁴ S. Toonen, *Op zoek naar charisma; Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963 – 1986* (Amsterdam 1992) 145.

¹⁰⁵ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 17.

¹⁰⁶ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 16.

¹⁰⁷ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 27.

eens de moeite nemen om naar het bord te lopen om te lezen wat er staat!”¹⁰⁸ De bekendste verkiezingsposter, in de inmiddels herkenbare groene kleur van D66, werd ontworpen door Hey. Behalve ‘Van Mierlo, lijst 17’ stond er ook de volgende tekst: “Dit is de tijd voor vernieuwing. Het huidige bestel is ziek en moe. Het schippert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. Een nieuw kiesstelsel. Een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?”¹⁰⁹

De media reageerde positief-kritisch op het programma en de campagne van D66. Positief aan de ene kant omdat ze blij waren dat er een partij was om daadwerkelijk iets te veranderen. De pers signaleerde namelijk al geruime tijd dat er iets mis was met de uitvoering van de democratie. Vooral tijdschriften als Elsevier en kwaliteitskranten hadden hier veel aandacht aan besteed. Maar er was ook kritiek: D66 was qua partijorganisatie niet sterk. Er konden vraagtekens gezet worden bij de mogelijkheid van het voortbestaan van de partij. Het Algemeen Handelsblad vond de voorstellen van D66 ‘een verfrissend element in de gezapigheid van de democratie.’ De Elsevier en het Parool vreesden echter dat D66 het lot van een splinterpartij tegemoet ging.¹¹⁰ Een maand voor de verkiezingen schreef Vrij Nederland: ‘Nog 35 nachtjes slapen en dan is D66 ook weer voorbij’.¹¹¹ De PvdA had het succes van de campagne van D66 ook opgemerkt via een onderzoek van het NIPO. Echter, in de besluitenlijst voor de campagne voor ’67 staat dat ze de D66 willen blijven negeren omdat het enkel een splinterpartij zou worden. Daar zou de politiek in Nederland niet gebaat bij zijn.¹¹²

Het grootste kritiekpunt wat geleverd werd was de interne organisatie van D66, die pas sinds december 1966 vaststond. Daarnaast had D66 maar een heel klein budget voor de campagne: 30.000 gulden stond er tot hun beschikking, tegenover de PvdA met 518.657 gulden.¹¹³ Het was bij D66 vooral een kwestie van geloof, overtuiging of ‘affiniteit’ zoals Veltman dat noemde. Hij en Hey boden hun diensten ook gratis aan. Er waren veel ‘wilde’ plannen, ambitieus ook, maar de organisatie stelde uiteindelijk niet veel voor.¹¹⁴ Dit zorgde ervoor dat partijen als de PvdA de partij niet serieus wilden nemen en ook de pers zich vertwijfeld uitte over het succes van de partij.

Wat betreft de verkiezingsaffiche van de Boerenpartij; dat heeft alleen Hendrik Koekoeks hoofd afgebeeld. Daaronder staat ‘Koekoek, Boerenpartij, lijst tien. Geef hem uw stem voor de kamer.’ Er is geen kleur gebruikt. De PvdA gebruikt wel rood, maar alleen gecombineerd met zwart. Ook hier staat alleen

---

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 134.

¹¹⁰ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 29.

¹¹¹ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 138.

¹¹² IISG, Archief Joop Den Uyl, inventarisnummer 634 – 637, map 636.

¹¹³ R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij; veranderende partijorganisatie in Nederland 1960 – 1990* (Zutphen 1992) 370.

¹¹⁴ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 35.

‘Den Uyl, 2, Partij van de Arbeid’. Dit hangt samen met de analyse dat de posters in de jaren zestig saai worden vanwege de opkomst van de televisie. Daarnaast werd de lijsttrekker ook steeds belangrijker in de politiek, vandaar dat zij ook steeds prominenter in beeld gebracht op de affiches.

Conclusie

De aanpak van D66 was controversieel in 1967. In plaats van alleen de affiches en ander drukwerk te laten ontwerpen door professionals, werd de hele verkiezingscampagne geregeld door een innoverend reclamebureau. Zij ontwierpen vernieuwende affiches, schreven de tekst voor de spot voor de ZPP en zorgden dat diezelfde spot door een prijswinnende regisseur werd gemaakt. Daarnaast werd de lijsttrekker Van Mierlo hoofdrolspeler in de verkiezingscampagne. De professionalisering van de partij en het centraal zetten van de politiek leider, zijn twee kenmerken die Farrell duidelijk toeschrijft aan een verandering in de politieke organisatie. Deze verandering duidt op Farrells tweede fase van campagneorganisatie, die dezelfde kenmerken heeft als Manins toeschouwersdemocratie. D66 speelde in hun verkiezingscampagne van '67 in feite al volgens de regels van de toeschouwersdemocratie. Mede daarom waren ze zo succesvol.

De Boerenpartij had een minder vernieuwende campagne en bracht ook op het gebied van ZPP weinig nieuws. Maar zij hadden wel hun politiek leider centraal staan in de campagnes. Zijn hoofd stond afgebeeld op de affiches en hij was regelmatig op tv te zien, waar hij naam maakte door zijn simpele voorkomen en zijn accent. Koekoek had dus een goed imago opgebouwd via de televisie, dat hem naamsbekendheid opleverde. Dus ook bij de Boerenpartij was er sprake van een overgang naar de manier van campagnevoeren die aansluit bij de toeschouwersdemocratie, zij het dat ze minder ver waren in die ontwikkeling dan D66. De PvdA komt ondanks hun grotere budget niet met een vernieuwende campagne en laat ook op de televisie steken vallen. Binnen de partij bestond zelfs de mening dat de televisie wel over zijn hoogtepunt was. De PvdA had wel een goede partijleider, maar behalve het feit dat hij met zijn hoofd op de affiches stond, werd hij minder centraal gezet in de campagne dan bij Van Mierlo het geval was. Daarnaast was Den Uyl niet zo'n markant figuur als Koekoek, waardoor de PvdA geen al te succesvolle verkiezingscampagne had.

De campagne gaat in de toeschouwersdemocratie een steeds belangrijkere rol spelen, omdat het een kans is voor de partij om de zwevende kiezers nog over te halen. Belangrijk hierbij is dat de lijsttrekker duidelijk naar voren wordt geschoven, als aandachtstrekker van de partij. Bij D66 en de Boerenpartij is dat goed gelukt. Daarnaast speelt professionalisering een grote rol; de campagne benaderen als een product dat verkocht moet worden, zoals Veltman en Hey dat aanpakten. Als derde punt speelt de tv als nieuw medium een grote rol en door die professionalisering, zorgt de D66 dat zij daar ook goed gebruik van maken. De Boerenpartij profiteerde van gefilmde Tweede Kamerdebatten waar Koekoek zijn naamsbekendheid vandaan haalde, terwijl de PvdA wel op tv kwam, maar weinig indruk maakte. Daarnaast brachten zij ook

hun partijleider niet goed genoeg naar voren in de campagne; een aspect waar hoofdstuk drie verder op in gaat.

Hoofdstuk 3 – Lijsttrekkers op de voorgrond

‘Het politieke program was het product, Van Mierlo de verpakking,’ legt Martin Veltman, het brein achter de D66 campagne, uit. Hij wilde D66 ‘verkopen’ door het *unique selling point*: Hans van Mierlo.¹¹⁵ En daarmee raakt Veltman de kern van een ontwikkeling die gaande is in de Nederlandse politiek in de jaren zestig: de toenemende aandacht voor de lijsttrekker van de partij. In de hedendaagse politiek kent iedereen de lijsttrekker. Hij of zij is constant te zien in televisiedebatten, in kranten en zelfs in jeugdprogramma’s ontbreekt de lijsttrekker niet.¹¹⁶ Joop den Uyl, Hans van Mierlo en Hendrik ‘boer’ Koekoek zijn de geschiedenis ingegaan als memorabele figuren. Dat de politiek in ’67 steeds meer om de lijsttrekker ging draaien, is een van de duidelijkste meetbare indicatoren dat er een overgang plaatsvond naar een andere democratische vorm, of in ieder geval een andere manier van politiek voeren.

Lange tijd was de partij en het daarbij behorende partijprogramma het belangrijkste. Dit is de fase die Manin de periode van de massapartijen noemt, waarbij het electoraat trouw stemt op een vaste partij. In de toeschouwersdemocratie, de fase die de massapartijen opvolgt, zijn er twee kenmerken waaruit het belang van de partijleider naar voren komt: *election of representatives* en *partial autonomy of representatives*. Manin beargumenteert dat het kiezen van een vertegenwoordiger er bij de toeschouwersdemocratie draait om de persoonlijkheid van die vertegenwoordiger. Die persoon moet goede mediatraining hebben, waarbij charismatisch overkomen op bijvoorbeeld de televisie een hele belangrijke rol speelt.¹¹⁷ Daarnaast, juist omdat de politici gekozen worden op basis van hun imago en de politieke programma’s minder uitgesproken zijn, wordt de uitvoerende politiek ook vager. Er bestaat meer beweegruimte om standpunten aan te passen, gedurende de regeerperiode.¹¹⁸

Wat samenhangt met het belangrijker worden van de partijleider is het stemmen op de persoon die het beste de belangen van dat moment behartigt. Het electoraat stemt veel meer *issue*-gedreven. Thema’s die spelen in de jaren zestig zijn huisvesting, de teruglopende werkgelegenheid en de kritiek op de democratie. Aan de hand van deze thema’s, stemmen de burgers op diegene die het beste deze problemen zou kunnen oplossen, naar hun inschatting. In een uitzending van ‘KOMPAS’ in januari 1967 met als thema de naderende verkiezingen, gaat een interviewer de straat op, om de mensen te vragen op wie ze gaan stemmen. Het eerste wat opvalt, is dat de interviewer vraagt op welke persoon de mensen stemmen en niet op welke partij, en ten tweede geven meerdere burgers aan het nog niet te weten, of te stemmen op diegene die de economische situatie, de werkgelegenheid of de behuizingproblematiek kan oplossen. ‘Ik kijk wie

---

¹¹⁵ Van der land, *Tussen ideaal en illusie*, 27 & 34.

¹¹⁶ ‘Politici spelen spelletjes in de Jeugdjournaal-studio’, 7 maart 2017, via <http://jeugdjournaal.nl/artikel/2161817-politici-spelen-spelletjes-in-de-jeugdjournaal-studio.html>, (Geraadpleegd op 25 mei 2017).

¹¹⁷ Manin, *The principles*, 217 – 221.

¹¹⁸ Ibidem.

het beste is voor mij en daar stem ik op,' aldus een arbeider.¹¹⁹

Het draait voor de lijsttrekkers daarom ook voor een groot deel om het identificeren van de juiste thema's voor de verkiezingen.¹²⁰ Wanneer de juiste thema's gepresenteerd worden door de politici aan het electoraat, zullen zij daarop reageren door hun stem op die politicus uit te brengen. Het initiatief komt vanuit de politici en het electoraat reageert positief of negatief door wel of niet te stemmen. Het electoraat lijkt daarmee toeschouwer te zijn geworden van de politiek. Hoe de politicus zich profileert ten opzichte van bepaalde thema's, is daarmee het belangrijkste aspect geworden.

Henk Te Velde, Nederlands historicus, beargumenteert dat de jaren zestig juist een periode was waarbij er sprake was van een 'crisis in het politiek leiderschap.' De turbulente jaren met veel wisselende kabinetten, zorgden ervoor dat er geen evenwichtig leiderschap kon zijn. Het is volgens Te Velde een van de weinige momenten in de politieke geschiedenis waarbij men zich zorgen maakte of de politiek niet te veel, maar juist te weinig om leiders draaide.¹²¹ Te Velde spreekt zelfs van 'wegwerp-lijsttrekkers'.¹²² De stabiele politieke leiders van de grote partijen, zoals Willem Drees, stapten eind jaren vijftig, begin jaren zestig op. En de kabinetten in de jaren die volgden, hielden het vaak maar één termijn uit, of zelfs korter.

Maar wat Te Velde beargumenteert, dat de lijsttrekkers snel werden ingewisseld en dat dit betekende dat er minder aandacht was voor de persoon in de politiek, wordt tegengesproken door de bronnen in dit hoofdstuk. Voor de jaren zestig waren er leiders geweest, zoals Colijn en Drees, die jarenlang konden regeren. Dit hangt samen met het bestaan van de massapartijen en daarmee de stabiele verkiezingen, waarbij het electoraat altijd dezelfde partij stemde. Daarmee had de politiek leider meer kans om langer te regeren. Dat de kabinetten in de jaren zestig en zeventig vaak maar één periode regeerden, bevestigt alleen maar dat het electoraat meer *issue* of persoonsgebonden stemde. Dit betekent dus niet per se dat er minder aandacht kwam voor de lijsttrekker, maar dat jarenlange vaderachtige figuren aan het hoofd van de partij, verleden tijd was. Het betekent een nieuwe manier van politiek voeren.

In de eerste fase die Manin onderscheidt, het parlementairisme, heeft het electoraat een persoonlijke band met de vertegenwoordiger.¹²³ Dit werd in Nederland door het districtenstelsel in stand gehouden. Toen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zijn intrede deed, met daarbij de fase van de massapartijen, verdween dit persoonlijke contact. In de fase van de toeschouwersdemocratie, wordt de band die de leider heeft met zijn volgelingen opnieuw belangrijk.¹²⁴ De komst van de televisie heeft voor een groot deel bijgedragen aan deze 'personalisering' van de politiek. Het politieke gezag dat schuilging achter de partijen,

---

¹¹⁹ Archief voor Beeld en Geluid, Uitzending 'KOMPAS', 26-01-1967.

¹²⁰ Manin, *The principles*, 222.

¹²¹ H. Te Velde, *Stijlen van Leiderschap; persoon en politiek; van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 191 – 192.

¹²² Te Velde, *Stijlen van Leiderschap*, 194.

¹²³ Manin, *The principles*, 203.

¹²⁴ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 25.

werd zichtbaar door de tv. Daarmee samenhangend veranderde dus ook de rolopvatting van de politiek leiders.¹²⁵ Zij werden het gezicht en daarmee als het ware de ‘verpakking’ van het ‘partijproduct’ zoals Veltman dat noemde. Politiek krijgt door de komst van de televisie en de toeschouwersdemocratie, opnieuw een sterk persoonsgericht karakter.

De partijleiders die meededen in verkiezingen van 1967 zijn daarom van belang om te bestuderen. Op welke manier is terug te zien dat de lijsttrekkers van D66 en de Boerenpartij succesvol het electoraat wisten te bereiken en waarom lukte dit de PvdA niet? Welke factoren liggen hieraan ten grondslag?

“Het is fantastisch hoe die man spreekt én overtuigend spreekt!”

Uit hoofdstuk twee is gebleken dat de PvdA geen vernieuwende campagne had en er ook niet in slaagde om Den Uyl een centrale rol te geven in de campagne. Maar toch is de toenmalige lijsttrekker van de PvdA volgens historica Anet Bleich de ‘belichaming van linkse radicaliteit’ en zijn politieke betekenis is wat haar betreft nog lang niet verstomd.¹²⁶ Bovendien wist Den Uyl in 1973, niet lang na zijn nederlaag, minister-president te worden. Dus wat zorgde voor het falen in ’67?

Joop den Uyl werd in november 1966 verkozen als de nieuwe lijsttrekker van de PvdA, nadat hij als minister van Economische Zaken had gewerkt in het Kabinet-Cals. Anne Vondeling, die qua ervaring een logischere keus leek te zijn, had zich niet populair gemaakt als minister van Financiën en daarom werd Den Uyl als nieuwe lijsttrekker.¹²⁷ Hieruit blijkt al dat de partij zich wel wat aantrok van het imago van de lijsttrekker.

Den Uyl was populair binnen zijn partij. Uit een congreskrant uit het partijarchief blijkt dat hij een goede indruk maakte op het congres van 11 en 12 november 1966, dat speciaal was uitgeroepen om te praten over de aankomende verkiezingen. Den Uyl hield een slotrede waarin hij volgens het artikel na zijn eerste paar zinnen meteen een daverend applaus kreeg van zijn partijgenoten.¹²⁸ Hij sprak over het gevoel dat hij een fakkel in zijn handen gedrukt kreeg bij een estafette-loop en dan maar ‘moest gaan rennen om de achterstand in te halen.’¹²⁹ Toch bleef hij positief en bedankte hij alle aanwezigen voor hun inzet en probeerde hij de verkiezingen positief in te zien, vanwege alle interne veranderingen die ze wilden bewerkstelligen.

Ook in de media werd positief gereageerd op Den Uyl als lijsttrekker. *De Tijd* schreef dat hij de

---

¹²⁵ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 26.

¹²⁶ A. Bleich, *Joop den Uyl 1919 – 1987; dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 11.

¹²⁷ Bleich, *Joop den Uyl*, 194.

¹²⁸ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna IISG), Archief PvdA, inventarisnummer 327 – 328, Congreskrant Het Vrije Volk.

¹²⁹ *Ibidem*.

enige leek te zijn die het evenwicht in de partij kan behouden en het vertrouwen kon herstellen.¹³⁰ *De Leeuwarder Courant* noemde Den Uyl een ‘gelukkige keuze’ voor de partij¹³¹ en in een anonieme brief in *Het Vrije Volk*, werd Den Uyl een ‘bekwaam man van formaat’ genoemd.¹³² De PvdA had wat interne moeilijkheden gehad over wie de nieuwe opvolger moest worden, maar zowel de partij als de media leken blij te zijn met Joop den Uyl.

Daarnaast liet de PvdA nog een onderzoek uitvoeren naar de mening van het electoraat over Den Uyl. Op zestien januari 1967 verscheen er een rapport van het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO), waarin 490 vraaggesprekken waren verwerkt die enquêteurs hadden gehouden met stemgerechtigden uit allerlei verschillende bevolkingsgroepen.¹³³ Het ironische is dat juist Den Uyl zich in de jaren veertig nog negatief had uitgelaten over het doen van opiniepeilingen. Hij vond dat de bevolking niet gevraagd moest worden naar zaken waar zij geen verstandige uitspraken over konden doen.¹³⁴ Ondanks dit feit voerde de PvdA onderzoeken uit sinds 1963. Daarmee wordt bevestigd wat Farrell beargumenteerde: in de tweede fase van het campagnevoeren, die samenvalt met de toeschouwersdemocratie, neemt het aantal opiniepeilingen toe.

Op de vraag wie van de lijsttrekkers de ondervraagde het meeste vertrouwen heeft, staat Den Uyl met 21% bovenaan, gevolgd door Biesheuvel met twintig procent en Toxopeus met vijftien. Maar bij stemmers jonger dan 34 scoorde Den Uyl zelfs 29%.¹³⁵ Op de vraag in welke lijsttrekker men het meeste vertrouwen heeft als het land in grote economische moeilijkheden geraakt, scoorde Den Uyl ook erg goed. Met 24% staat hij bovenaan, gevolgd door Schmelzer met achttien procent.¹³⁶ Dit toont aan dat het electoraat inderdaad per *issue* kijkt welke lijsttrekker het beste is voor hun belangen, iets wat samenhangt met de personalisering van de politiek in de toeschouwersdemocratie. Den Uyl is als voormalig minister van Economische Zaken een logische keuze. Voor de ondervraagden die al wisten dat ze PvdA gingen stemmen, vond veertig procent dat Den Uyl de nieuwe minister-president moest worden. Den Uyl genoot zowel binnen als buiten zijn partij populariteit.

Naast dat hij populair was, bleek hij ook een goede spreker. Ferry Hoogendijk toont zich uitermate enthousiast in een interview over Den Uyl tijdens het verkiezingsdebat op vijftien februari 1967. ‘Het is fantastisch hoe die man spreekt én overtuigend spreekt! Je hoeft het niet met hem eens te zijn, maar hij zei

---

¹³⁰ Van de redactie, ‘Drs. Den Uyl gaat P.V.D.A leiden’, *De Tijd*, 27 september 1966.

¹³¹ Van de redactie, ‘Gelukkige keuze’, *Friese Koerier*, 1 oktober 1966.

¹³² Ingezonden brief, ‘Eén lijststaanvoerder’, *Het Vrije Volk*, 30 september 1966.

¹³³ IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 2047 II, Onderzoeksrapport NIPO, Stemmen op Partij of Persoon?.

¹³⁴ W. De Jong, H. Kaal, ‘Mapping the Demos: The Scientisation of the Political, Electoral Research and Dutch Political Parties, c. 1900–1980’, *Contemporary European History* 26 (2017) 1, 111 – 138, aldaar 120 – 121.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*.

het tenminste.¹³⁷ Ed Van Thijn, oud-lid van de verkiezingscommissie van de PvdA, vindt Den Uyl een ‘geweldige debater’. Zeker omdat hij debuteerde tussen veel ervaren tegenstanders.¹³⁸ Den Uyl weet zich inderdaad goed staande te houden in het debat van vijftien februari en hij spreekt met veel passie, iets dat vooral ontbreekt bij Biesheuvel en Toxopeus.¹³⁹ Van Thijn schreef dagelijks conceptspeeches voor hem, maar nooit werd er iets van gebruikt. Speeches schrijven en de mensen toespreken, dat wilde Den Uyl zelf doen.¹⁴⁰

Maar, ondanks Den Uyls vaardigheid als spreker, wist hij niet altijd indruk te maken. In het Archief voor Beeld en Geluid zijn de debatten terug te vinden waar Hoogendijk en Van Thijn zo lovend over spraken. Tijdens dit debat vallen ook een aantal negatieve punten op. Ten eerste wil Den Uyl geen duidelijkheid geven met wie hij wil regeren. Meneer Toxopeus vraagt dit op de man af, waarna Den Uyl enkel reageert met: ‘Niet met u, meneer Toxopeus!’ Op de vervolgvraag ‘met wie dan wel?’ geeft Den Uyl geen duidelijk antwoord. Als er vervolgens ook een vraag uit de zaal komt met wie de PvdA wil regeren, zegt Den Uyl uiteindelijk: ‘Met een partij die meegaat in de noodzakelijke hervormingen die de PvdA wil doorvoeren in de maatschappij. En mits wij de waarborging krijgen om vier jaar te kunnen regeren, en niet anderhalf.’¹⁴¹ Biesheuvel krijgt het woord en zegt dat hij het verhaal van Den Uyl niet duidelijk vindt. Den Uyl en Biesheuvel raken verward in een verhitte discussie met wie ze willen regeren en de voorzitter moet ingrijpen met de tekst: ‘Laten we van dit onderwerp afstappen, want u komt er niet aan uit.’ Waarna Toxopeus zegt: ‘De kiezers komen er zeker niet uit zo.’¹⁴²

De verkiezingen die kort na de debatten volgden, zorgden voor een groot zetelverlies en daaropvolgend veel interne reflectie. Rob De Rooi, één van de acht redacteuren van het bekende manifest *tien over rood*, publiceerde intern een document met de verkiezingsevaluaties van ’67. Daarin schrijft hij enkele conclusies over de tegenvallende verkiezingen en hij signaleert ook het probleem van de reputatie van de PvdA.¹⁴³ Kabinet-Cals werd buiten de kiezers om geformeerd, waardoor de PvdA al een zwakke binding had met het electoraat. Die binding met het electoraat werd gezocht door een interne vernieuwing, dat wel leidde tot publiciteit voor het nieuwe program. Maar, zo concludeert De Rooi, het program kwam niet goed over, omdat het gros van de Tweede Kamerpolitici van de PvdA worden geassocieerd met de vroegere fasen van het beleid.¹⁴⁴ De stemmen van de jeugd voor een nieuwe partij als D66 noemt hij veelzeggend. Daarnaast ziet De Rooi de ‘weigering om duidelijk te laten weten dat de KVP geen

---

¹³⁷ <https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017).

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Archief van Beeld en Geluid, Televizier, Debat in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen op 15-02-1967.

¹⁴⁰ Bleich, *Joop den Uyl*, 219.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 2039 II, Verkiezingsevaluaties 1966 – 1967.

¹⁴⁴ Ibidem.

coalitiepartner meer zou zijn' als een zwakte. Dit blijkt ook uit het debat van Den Uyl; voor de kijker thuis blijft het vaag wie de PvdA als mogelijke coalitiepartner overweegt en wie niet. Als tweede factor had de partij zich niet populair gemaakt met het financiële beleid en geen succes geboekt in het beloofde economische herstel. Vooral in de gebieden waar de werkeloosheid steeg in '66 – '67, zoals Drenthe, Groningen en Overijssel, kreeg de PvdA aanzienlijk minder steun.¹⁴⁵

Bleich besteedt in haar biografie weinig aandacht aan Den Uyls positie en populariteit in de verkiezingsperiode van '67. Ze wijst alleen op Den Uyls successen als minister van Economische Zaken in kabinet-Cals en op de interne partijstrijd die gaande was in de PvdA, voorafgaand aan de verkiezingen.¹⁴⁶ In anderhalve pagina wordt besproken op welke manier Den Uyl verkozen werd, het verlies van de verkiezingen is slechts één alinea en daarna volgt hoe de partij verder ging na de verloren verkiezingen.¹⁴⁷ In feite is de biografie een afspiegeling van de realiteit: er werd te weinig aandacht besteed aan Den Uyl rond de verkiezingsperiode.

Naast de smet van de mislukte coalitie en interne strubbelingen over een nieuw programma, is de grootste bijdrage aan het falen in '67 dat Joop den Uyl niet genoeg 'gebruikt' is door de partij. Uit de volgende paragrafen zal blijken dat de Boerenpartij en D66 hun lijsttrekker veel duidelijker naar voren brachten. Deze stond centraal binnen de partij, terwijl de PvdA zich bleef focussen op de interne programmavernieuwing. Dit blijkt heel duidelijk uit een artikel in het partijblad *Socialisme en Democratie* uit oktober 1966. F. Van Maanen schrijft dat het de partij ontbreekt aan krachtige leiding, dat de partij Vondeling heeft 'verbruikt' en dat er nu maar één persoon is die de zogenoemde slijtage van de PvdA heeft doorstaan: Den Uyl.¹⁴⁸ Maar, stelt hij, ook de meest bekwame partijleider kan geen leidinggeven als niet vaststaat wat het doel is waarnaar gestreefd wordt. Met algemeenheden kan dit doel niet geformuleerd worden, het moet volgens Van Maanen voortkomen uit enkele 'aansprekende beginselen' en vervolgens gaat hij verder in op het belang van een gedetailleerd en uitgewerkt programma voor de 'nieuwe PvdA'.¹⁴⁹

Hieruit blijkt dat de PvdA intern erg veel focus legde op het steeds minder belangrijk wordende politieke program en te weinig gebruik maakte van een charismatische en populaire leider als Den Uyl. Dit, in combinatie met een onduidelijke houding tegenover de KVP, de smet van de 'oude' PvdA en het gevallen kabinet, zorgde ervoor dat zij niet succesvol waren in de verkiezingen.

---

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Bleich, *Den Uyl*, 193 – 210.

¹⁴⁷ Bleich, *Den Uyl*, 218 – 220.

¹⁴⁸ F.J.A. van Maanen, 'We all live in the red submarine; pompen of verzuipen', *Socialisme en Democratie*, 10 oktober 1966, aldaar 680.

¹⁴⁹ Van Maanen, 'We all live in the red submarine', 680 – 684.

“Wanneer je ergens tegen bent, dan ben je meteen ergens vóór”

Hendrik ‘boer’ Koekoek was vanaf 1963 Tweede Kamerlid en had sinds die tijd naam gemaakt. Hij viel op in de Kamerdebatten door zijn simpele taalgebruik en zijn Drentse accent en werd hiermee de voorvechter voor de ‘gewone man’. In het hiervoor genoemde rapport van de PvdA concludeert De Rooi dat de kiezers verbitterd waren geraakt over het gehele politieke bestel, zowel door gebrek aan zeggenschap bij de kiezers, als onder de achterblijvers van de welvaartsstaat. Aan de eerste kwaal gaat D66 tegemoetkomen, aldus De Rooi, en aan de tweede kwam de heer Koekoek al enige tijd tegemoet.¹⁵⁰

De Boerenpartij had tegen de verwachtingen in drie zetels behaald in ’63. Uit het partijarchief van de PvdA blijkt dat zij in datzelfde jaar zelfs een vergadering organiseerden om het ‘Koekoekvraagstuk’ en het ‘Koekoekeffect’ te bespreken.¹⁵¹ In deze vergadering werd de vraag gesteld wat had geleid tot het succes van de Boerenpartij. Conclusie was dat alleen de kleine boeren op hem hadden gestemd en dat Koekoek geen ‘blijverdje’ was. Wel werd er gezegd dat ‘teveel hakken op Koekoek meelij zou opwekken’ en dat zou hem de positie van de *underdog* geven.¹⁵²

Maar ondanks de aandacht voor Koekoek en de drie zetels, werd de lijsttrekker van de Boerenpartij niet serieus genomen. Koekoek sprak met een Drents accent, ging niet mee in het ingewikkelde, politieke jargon van de andere Tweede Kamerleden en werd regelmatig uitgelachen wanneer hij aan het woord kwam in de kamer. Dit blijkt ook uit archiefbeelden van het Instituut Beeld en Geluid. Toen in januari 1965 Kabinet-Marijnen was gevallen en de minister-president weigerde om uitleg te geven, kwamen verschillende Tweede Kamerleden aan het woord tijdens een debat. Allen spraken keurig ABN en gebruikten het te verwachten jargon wat indertijd paste bij een Tweede Kamerlid. Wanneer Koekoek aan het woord komt, vraagt hij enkel: “Wat is nou de noodzaak van dat zwijgen? De kijkers en luisteraars zien een zwijgende minister. Ik mag toch hopen dat hij niet altijd blijft zwijgen. Ik vraag mij af: wat is nu die noodzaak van dat zwijgen?” Er wordt luid gelachen.¹⁵³ Zelf geeft Koekoek aan in een interview uit 1966 dat hij er niet mee zit, dat zijn collega’s hem uitlachen. ‘Partijen zijn altijd concurrentie van elkaar. Ik heb geen last van het gelach, ik had niet anders verwacht. Ze willen een beetje hoog doen.’¹⁵⁴

Dat de overige Kamerleden ‘hoog’ deden, lijkt geen twijfel. Koekoek maakt indruk met een debat in februari 1966 tegen lijsttrekker van de ARP, de heer Roolvink. Koekoek toont zich bevlogen en gepassioneerd over het herstellen van de economie, terwijl Roolvink strooit met nietszeggende cijfers over melkproductie, toelages en consumentenprijzen.¹⁵⁵ Koekoek weet Roolvink in de war te krijgen door steeds

---

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 1646, notulen 31 oktober 1963.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Archief voor Beeld en Geluid, Uitzending Tweede Kamerdebatten, 01-01-1965.

¹⁵⁴ Archief voor Beeld en Geluid, Avro’s Televizier, Actualiteitenprogram ‘Boer Koekoek’, 30-03-1966.

¹⁵⁵ Archief voor Beeld en Geluid, Televizier Extra, Debat Roolvink/Koekoek, 18-02-1966.

naar bewijs te vragen, waarna Roolvink wat zaken van papier voorleest en vervolgens afsluit met de tekst: ‘Wie het hier niet mee eens is, kan een interpellatie aanvragen.’ Roolvink valt in het debat vaak terug op ingewikkelde termen, die de gewone Nederlandse burger niet zal kennen. Daarnaast noemt hij Hoogendijk steeds ‘meneer de voorzitter.’ Koekoek noemt hem gewoon ‘meneer Hoogendijk’ en komt met duidelijke voorbeelden uit de praktijk, kent cijfers uit zijn hoofd en gebruikt geen stapels papieren om zijn verhaal kracht bij te zetten. Daarnaast spreekt hij herhaaldelijk tot de kijkers. Wanneer Roolvink zegt cijfers te hebben en die aan Koekoek wil geven, zegt Koekoek: ‘Ik zou graag willen dat u die cijfers gewoon even aan de mensen thuis voorleest!’¹⁵⁶

Koekoek en zijn partij werd verweten dat ze rechts-populistisch waren en vooral overal tegen waren. Dit zorgde ervoor dat tegenstanders zich vaak afvroegen waar de partij dan wel vóór was.¹⁵⁷ Koekoek kreeg deze vraag op congressen regelmatig voorgeschoteld en wist dan op zijn eigen, simpele manier dat onder woorden te brengen: ‘Wanneer je ergens tegen bent, ben je meteen ergens voor. Ik zal het voor deze meneer nog even uitleggen. Wij zijn bijvoorbeeld voor belastingverlaging. Dat houdt in dat we dus tegen belastingverhoging zijn.’¹⁵⁸

Buiten zijn simpele en daardoor duidelijke taalgebruik, liet Koekoek zich ook vaak van de eerlijke kant zien. In een congres in Genep in 1966, ontstaat een discussie over de uitgaven van de overheid. Er wordt gevraagd waar de 150 miljoen is gebleven. Koekoek antwoordt dat hij dat niet weet. Uit de zaal reageert een man verontwaardigd dat Kamerleden moeten weten waar dat soort geld blijft. Koekoek antwoordt ontwapenend: ‘Ja, dan kunt u ook zeggen: is moet mooi weer zijn, maar het regent!’ Er volgt luid gelach en applaus. Als het rumoer weer verstomd, zegt Koekoek: ‘Ik weet het niet en ik ga er ook niet over liegen.’¹⁵⁹

In tegenstelling tot Joop Den Uyl, was Hendrik Koekoek heel duidelijk in zijn standpunten, hij draaide niet om de hete brij heen. Als hij niet wist, wist hij het niet. Als hij gevraagd wordt in een interview of hij altijd gelijk heeft, antwoordt hij direct: ‘In de politiek wel.’¹⁶⁰ In een ander interview worden lijsttrekkers van verschillende kleinere partijen gevraagd of zij denken dat ze veel zetels zullen winnen. Alle lijsttrekkers zijn voorzichtig met hun uitspraken en zeggen zaken als: ‘Ik kan niet in de toekomst kijken.’ Koekoeks antwoord luidt een simpele: ‘Ja. Dat denken wij zeker.’¹⁶¹

De Boerenpartij maakte, in tegenstelling tot de PvdA, wél goed gebruik van hun lijsttrekker. Het partijblad *De Vrije Boer* is daar een duidelijk voorbeeld van. Niet alleen is Koekoek eindredacteur, maar

---

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Van de redactie, ‘Koekoek onder het motto van vrijheid overal tegen’, *Het Vrije Volk*, 15 maart 1966.

¹⁵⁸ Archief voor Beeld en Geluid, Avro’s Televizier, Actualiteitenprogram ‘Boer Koekoek’, 30-03-1966.

¹⁵⁹ Archief voor Beeld en Geluid, Avro’s Televizier, Actualiteitenprogram ‘Boer Koekoek’, 30-03-1966.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Archief voor Beeld en Geluid, Vara Kleine Partijen, 01-04-1965.

rondom verkiezingen worden er stukken gepubliceerd die door Koekoek geschreven zijn, waarin hij de kiezers persoonlijk aanspoort te gaan stemmen en ze bedankt voor de getoonde steun.¹⁶² Verder wordt er rondom de verkiezingen in '66 en '67 veel aandacht besteed aan de persoon Koekoek. Iedere week plaatst de redactie een ingezonden brief die gaat over de lijsttrekker. Voorbeeld is een lezer die Koekoek 'sympathiek en politiek slagvaardig' noemt en vindt dat er 'vanuit zijn dialect en woordkeus een bepaalde charme' uitgaat.¹⁶³ Een andere lezer reageert boos op de kritiek vanuit de media op Koekoek. Hij vindt het 'laag' zoals Koekoek behandeld wordt en prijst de nuchterheid van de lijsttrekker.¹⁶⁴ Op deze manier wordt Koekoek door het partijblad steeds in een positief daglicht gezet. Hieruit blijkt dat de Boerenpartij ver gevorderd is met de personalisering van de politiek; zij gebruiken Koekoek als het herkenningspunt van hun partij. Zijn imago is het middelpunt van de Boerenpartij.

Het partijblad *De Vrije Boer* staat scherp in contrast met *Socialisme en Democratie*, het partijblad van de PvdA. In het verkiezingsnummer uit februari '67 van de Vrije Boer staat een persoonlijke boodschap van Koekoek, worden de laatste zwevende kiezers actief aangesproken en zijn er affiches in het blad toegevoegd met Koekoeks hoofd erop, die men voor het raam kan hangen als teken van steun.¹⁶⁵ In het verkiezingsnummer van de PvdA staan vijf wetenschappelijke artikelen van gemiddeld twintig pagina's die gaan over coalitiemogelijkheden en progressieve politiek.¹⁶⁶ In de tachtig pagina's die het partijblad lang is, wordt Joop den Uyl niet één keer genoemd. Daarnaast dat is er in *De Vrije Boer* veel ruimte voor vragen en antwoorden vanuit de lezers, ingezonden brieven en reacties. In 1966 is een derde van het partijblad daarvoor gereserveerd, in 1967 is dit zeker de helft. De andere helft zijn goed leesbare artikelen over de landbouw. In *Socialisme en Democratie* staan geen ingezonden brieven of reacties, slechts artikelen die voor de gewone arbeider moeilijk leesbaar zullen zijn.

Het succes van Koekoek en daarmee de Boerenpartij heeft drie aanwijsbare redenen. Ten eerste had Hendrik Koekoek vanaf '63 naam gemaakt met zijn begrijpelijke taalgebruik, zijn Drentse accent en zijn scherpe opmerkingen. Zijn Tweede Kamer collega's lachten hem dan wel uit, maar dat hinderde hem niet en gaf hem de positie van de *underdog*, die heel goed aansloot bij zijn anti-establishmentpartij. Op die manier was hij een echte buitenstaander in de Haagse politiek. Dat was gunstig. Ten tweede wist hij zich goed staande te houden op televisie, ook wanneer hij in debat moest met ervaren politici. Hij weet in deze tv-optredens heel slim de kijkers of de luisteraars te noemen, waardoor hij het electoraat actief betreft bij

---

¹⁶² Archief Wageningen University Research (hierna: WUR) inventarisnummer Nnfol.04755, 'Laatste Appel aan de kiezers', *De Vrije Boer*, 11 februari 1967 & 'Geachte kiezers en kiezeressen', *De Vrije Boer*, 28 januari 1967.

¹⁶³ Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, 'Koekoek', *De Vrije Boer*, 7 mei 1966.

¹⁶⁴ Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, 'Koekoek voor nuchtere mensen', *De Vrije Boer*, 14 januari 1967.

¹⁶⁵ Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, *De Vrije Boer*, 11 februari 1967.

¹⁶⁶ *Socialisme & Democratie*, jaargang 24, 2 februari 1967, via:

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/tijdschrift/SenD/SenD024/> (Geraadpleegd op 1 juni 2017).

de uitzendingen. Andere politici deden dit niet of nauwelijks. Hij gaf de kijkers het gevoel daar voor hen te staan. Ten derde zorgde de Boerenpartij dat Koekoek centraal stond in de uitgaves van De Vrije Boer. In verkiezingsnummers werden persoonlijke boodschappen van hem gepubliceerd en zorgden ze dat er enkele ingezonden brieven werden gedrukt die het positieve van de lijsttrekker naar voren brachten. Op die manier werd Koekoek als middelpunt van de partij in stand gehouden.

“Het Mirakel van Van Mierlo.”

Hans van Mierlo stond aan het hoofd van een nieuwe partij en dat bracht het voordeel mee dat zij hun verkiezingscampagne op een vernieuwende manier konden uitvoeren. Ze namen een professioneel reclamebureau in de arm die Van Mierlo het boegbeeld maakte van de campagne. Dit was een slimme keuze en Van Mierlo werd zelfs vergeleken met de nieuwe Kennedy. Aan het hoofd van de succesvolle D66 in 1967 stond hun lijsttrekker.

Tijdens het oprichtingscongres van D66 trad Hans van Mierlo al op als voorzitter, maar officieel was er nog geen lijsttrekker gekozen. Zelf zegt hij in een interview: ‘Ik wilde dat het Gruijters het zou gaan doen. Hij had ervaring als gemeenteraadslid.’¹⁶⁷ Maar met een grote meerderheid van de stemmen werd Van Mierlo verkozen als nieuwe lijsttrekker van D66.¹⁶⁸ Voordat hij zijn politieke carrière begon bij D66 was hij journalist geweest. Historicus Remieg Aerts stelt dat zijn ervaring als journalist eraan bijdroeg dat hij de media ‘handig wist te bespelen’.¹⁶⁹ Daarnaast had hij de verschillende partijcongressen goed voorgezeten en was hij ook doortastend geweest toen hij voorstelde in december nogmaals bijeen te komen, nadat het in november niet gelukt was om een volwaardig programma neer te zetten en lijsttrekkers te kiezen.¹⁷⁰ Deze doortastendheid leidde ertoe dat D66 mee kon doen aan de verkiezingen van februari ’67 met Van Mierlo aan het hoofd van de partij.

Van Der Land beargumenteert dat D66 een innoverende aanpak had wat de verkiezingscampagne betreft, dit is ook gebleken uit hoofdstuk twee. Veltman zag het program van de partij als het product en Van Mierlo zou de verpakking worden. D66 moest ‘verkocht’ worden aan de kiezers met als *unique selling point*: Mr. Van Mierlo.¹⁷¹ Hij werd expres gepresenteerd als Mr., zodat hij overkwam als ‘normale jongen’ met nét wat bijzonders: een titel als meester in de rechten.¹⁷² Deze stijl van campagne voeren, de lijsttrekker meer op de voorgrond als zogenoemde ‘verpakking van het product’, vindt zijn oorsprong in de

---

¹⁶⁷ <https://www.anderetijden.nl/artikel/2512/Vijftig-jaar-na-de-beroemde-D66-spot-met-Hans-van-Mierlo> (Geraadpleegd op 2 mei 2017).

¹⁶⁸ Van de redactie, ‘Mr. Van Mierlo lijsttrekker van Democraten ‘66’, *De Telegraaf*, 28 december 1966.

¹⁶⁹ Aerts (e.a.), *Land van kleine gebaren*, 304.

¹⁷⁰ Van de redactie, ‘D-66 komt er niet uit’, *Het Vrije Volk*, 19 december 1966.

¹⁷¹ Van der Land, *Tussen Ideaal en Illusie*, 27 & 34.

¹⁷² Van der Land, *Tussen Ideaal en Illusie*, 34.

Amerikaanse politiek. De veramerikanisering van de Nederlandse politiek was al te merken in het tv-debat, maar ook het belangrijker worden van de lijsttrekker is een aspect hiervan.¹⁷³

Van Mierlo was na zijn overwinning op de voorpagina van de New York Times te zien, met een biertje in de lucht, omringt door juichende mensen. ‘Ster verrijst in de Nederlandse politiek’, staat er boven de foto.¹⁷⁴ Vooral de jonge kiezers voelden zich aangetrokken tot de ‘Nederlandse Kennedy’, is er in het artikel te lezen. De Elsevier schrijft dat Van Mierlo het ontstaan van het ‘Kennedyisme’ in Nederland is en beschrijft hem als een ‘typische jongeman van deze tijd.’ Hij is ontwikkeld, welbespraakt, wereldwijd en heeft het voorkomen van de meer gegoede burger.¹⁷⁵ De Elsevier merkt op dat het niet de eerste keer is dat een politiek leider zulke aandacht trekt: Boer Koekoek ging Van Mierlo al voor. Maar hoewel Van Mierlo minder karakteristiek is, is hij wel verstandiger en vormt hij een geschikt middelpunt voor de verandering, aldus Elsevier.¹⁷⁶

Van Mierlo toonde zich, ondanks zijn weinige ervaring in de politiek, als een zelfverzekerde partijleider. In een interview na het congres in december vraagt een journalist op hoeveel zetels Van Mierlo rekent. Glimlachend zegt Van Mierlo zonder twijfel: “Minimaal zes, anders was ik er al lang mee gestopt!”¹⁷⁷ Ook in verschillende debatten bracht hij het goed af. Tijdens een debat met partijen die nog geen zetel hadden, schreef de pers dat de onderlinge presentatie veel weg had van een ‘farce’. Behalve bij Van Mierlo, die volgens het Nieuwsblad van het Noorden overtuigend sprak en als winnaar uit het debat kwam.¹⁷⁸ Behalve dat Van Mierlo goed uit zijn woorden kwam, had hij ook de ondersteuning van Martin Veltman. Veltman schreef niet alleen de tekst van het Appèl, maar ook de tekst van het spotje voor ZPP en het was op aanraden van Veltman dat er twee speerpunten kwamen, in plaats van 37 zoals Van Mierlo in de eerste instantie wenste.¹⁷⁹ In feite had Van Mierlo een van de eerste spindokters aan zijn zijde.

Daarbij was Van Mierlo zelf ook verbaal sterk en wist hij waar de politiek aan toe was. Dit bewees hij tijdens een persconferentie in februari ’67. Hij betoogde tijdens deze conferentie dat de grote volkspartijen, voornamelijk KVP en PvdA, hun tijd gehad hebben. De oude strijdpunten zoals de schoolstrijd, het kiesrecht en de sociale kwestie waren grotendeels opgelost en op de nieuwe vragen hadden de partijen geen goed antwoord meer. Daarom moest het oude stelsel worden herzien en vervangen worden door partijen op programmatische basis in plaats van ideologische. Op de vraag wat er dan met de bestaande

---

¹⁷³ H. Kaal, ‘De cultuur van het televisiedebat’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 2, 293–316, aldaar 312.

¹⁷⁴ Rutger Bregman, ‘Hoe D66 symbool ging staan voor het einde van de democratie’ (2 jaar geleden gepubliceerd) <https://decorrespondent.nl/2849/hoe-d66-symbool-ging-staan-voor-het-einde-van-de-democratie/109529805-7b4bdfbb> (geraadpleegd 06-06-2017).

¹⁷⁵ Van de redactie, ‘De nieuwe democraten’, *Elsevier*, 25 februari 1967.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Archief voor Beeld & Geluid, Televisier, 19 -12 – 1966.

¹⁷⁸ Van de redactie, ‘Laatste ronde met politieke kopstukken: boeiend, amusant’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 februari 1967.

¹⁷⁹ Van Der Land, *Tussen Ideaal en Illusie*, 27.

partijen moest gebeuren, antwoordde hij: “Die moeten dan maar ontploffen.”¹⁸⁰ Daarnaast beargumenteerde Van Mierlo dat een nieuwe samenleving ook een nieuwe partij moest betekenen en dat er meer behoefte kwam aan een sterk persoon in de politiek.¹⁸¹ Hiermee verwoord hij haarscherp wat er gaande was in 1967: de overgang naar de toeschouwersdemocratie. Hij had dit door, de gevestigde partijen nog niet.

Al gauw na de verkiezingen werd duidelijk dat D66 vooral erg populair was bij het jonge electoraat. De PvdA merkt op in hun evaluatie van de verkiezingen dat ook zij veel jonge stemmers verloren aan D66.¹⁸² Dit komt enerzijds omdat de Amerikaanse cultuur erg populair was onder de jongeren in de jaren zestig, waardoor de Amerikaanse manier van campagne voeren ze waarschijnlijk ook meer aansprak. Anderzijds waren er door de *babyboom* ook gewoon méér jongeren die mochten stemmen, zeker nadat de kiesgerechtigde leeftijd in '63 naar 21 was verlaagd.¹⁸³ Steeg het aantal kiesgerechtigden tussen 1957 en 1963 van 5,7 miljoen naar 6,7 miljoen, tussen '63 en '67 was deze toename veel groter en steeg het naar 7,4 miljoen.¹⁸⁴ Er waren dus veel jongeren die in '67 voor het eerst mochten stemmen en velen kozen daarbij voor Van Mierlo.

Volgens Elzinga en Voerman is de personalisering van de politiek vooral te zien aan de affiches die veranderen. Eerst werden daar symbolische boodschappen op verkondigd, in de jaren zestig worden er vooral hoofden van de lijsttrekkers op afgebeeld.¹⁸⁵ Maar in de historiografische, politieke literatuur, kan het hoofdstuk ‘jaren zestig’ niet voorbijgaan zonder dat de vernieuwende campagne van D66 en vooral Hans van Mierlo wordt genoemd. Aerts noemt hem een ‘jeugdige en frisse politicus’¹⁸⁶ en Piet de Rooy spreekt van ‘de charismatische journalist’.¹⁸⁷ Het feit dat Van Mierlo altijd in één adem genoemd wordt met de verkiezingen van '67, toont aan dat hij de het voorbeeld is geworden van personalisering in de politiek.

‘D66 is een ongeschreven blad’ concludeerde De Rooi in zijn rapport, onder het kopje ‘het Mirakel van Van Mierlo.’¹⁸⁸ Zij waren een nieuwe partij, zonder smet van mislukte coalities en met een duidelijke en charismatische leider. Daarnaast werd de democratiseringsgedachte van de jaren zestig uitstekend aangesproken door D66, in de vorm van twee duidelijke speerpunten: de gekozen premier en het districtenstelsel. Ietwat bitter merkt De Rooi op: ‘dat deze punten niet goed waren uitgewerkt en dat met name het eerste (de gekozen premier) niet tot het doel leidt, mocht niet hinderen.’¹⁸⁹ Dat, gecombineerd

---

¹⁸⁰ Van Der Land, *Tussen Ideaal en Illusie*, 35 – 36.

¹⁸¹ De Jong, *Wat wil de burger*, 171.

¹⁸² IISG, Archief PvdA, Verkiezingsevaluaties 1966 – 67, inventarisnummer 2039II.

¹⁸³ De Jong, *Wat wil de burger*, 140.

¹⁸⁴ CSB, Verkiezingen; Historische uitslagen Tweede Kamer via:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37278&D1=a%2C%212-35&D2=a%2C%210-7&HD=100505-0627&HDR=G1&STB=T> (Geraadpleegd 4 juni 2017).

¹⁸⁵ Elzinga, Voerman, *Om de stembus*, 17.

¹⁸⁶ Aerts (e.a.), *Land van kleine gebaren*, 304.

¹⁸⁷ P. De Rooy, *Republiek van rivaliteiten; Nederland sinds 1813* (Haarlem 2002) 248.

¹⁸⁸ IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 2039 II, Verkiezingsevaluaties 1966 – 1967.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

met de Amerikaanse manier van campagne voeren, met veel aandacht voor de lijsttrekker en professionalisering van het campagneteam, maakte dat Van Mierlo een uitstekende verkoper van zijn product bleek te zijn.

Conclusie

Dat er een overgang naar de toeschouwersdemocratie plaatsvindt in de verkiezingen van '67 is duidelijk te zien aan de mate van de personalisering van de politiek. Het imago van de lijsttrekker wordt een belangrijke factor om te stemmen op een bepaalde partij. Alle drie de partijen hadden een charismatische en populaire lijsttrekker en toch verloor de PvdA veel zetels. De voornaamste reden hiervoor was dat zij te veel de focus legden op de aanpassingen van de interne structuur en het partijprogramma. Echter, de aandacht voor het inhoudelijke programma was in '67 al minder geworden. Het ging om de presentatie, televisieoptredens en hoe de lijsttrekker zich wist te profileren. Daarnaast had de PvdA nog de pech dat hun algehele imago flink was beschadigd door de coalitiebreuk.

Hendrik Koekoek had een positie *underdog* weten te verwerven, waarbij hij als simpele boer tussen de parlementariërs veel sympathie opwekte. Daarnaast sprak hij kijkers en luisteraars op tv en radio aan en gebruikte hij simpele taal. Dit zorgde ervoor dat hij veel mensen kon betrekken bij de politiek die normaal niet geïnteresseerd waren. Daarnaast kwam er in het partijblad veel aandacht voor zijn persoonlijkheid, terwijl het partijblad van de PvdA helemaal geen aandacht besteedde aan hun lijsttrekker.

Van Mierlo, die door de pers werd gepresenteerd als de Nederlandse Kennedy, had wat dat betreft alle wind in de zijlen. Hij deed het goed op tv, had een professioneel reclameteam achter hem staan, wist tijdens de juiste debatten indruk te maken en kreeg door zijn vernieuwende partij vooral veel jongeren mee. In feite was D66 in '67 de belichaming van de ideale partij in de toeschouwersdemocratie: het program bevatte enkele aangrijpende punten die inspeelden op de thema's die het electoraat belangrijk vond, maar: de partij liet alles 'verkopen' door Van Mierlo, die het middelpunt vormde van de partij.

In de toeschouwersdemocratie wordt de persoonlijke band met de lijsttrekker weer belangrijk. Via de tv kan de politiek leider weer zijn potentiële volgens persoonlijk bereiken, terwijl dat voorheen veel moeilijker was. Hierdoor kan het electoraat de lijsttrekker beoordelen en een persoon kiezen die hun probleem wil gaan aanpakken, zoals Koekoek de economische vrijheid wil aanpakken en Van Mierlo de crisis van de democratie wil oplossen. Te Velde beargumenteert dat in de jaren zestig juist een uitzondering vormde en dat deze jaren juist minder draaiden om de politieke leiders. Dit blijkt echter niet het geval te zijn: er is alleen sprake van een nieuwe soort politieke leider. Historicus Sjaak Toonen beargumenteert dat er verschillende soorten leiders zijn: emancipatieleiders, zoals Thorbecke, gevolgd door consolidatieleiders zoals Kuyper en vervolgens restauratieleiders zoals Drees, die na de oorlog de politiek weer op wisten te

bouwen.¹⁹⁰ Daarna houdt zijn analyse op. Uit dit hoofdstuk blijkt echter dat er in '67 een nieuw soort leider opstaat: de 'medialeider', bij wie het imago en de manier waarop hij zich presenteert in de media een belangrijk aspect vormt. Deze medialeider past helemaal in het plaatje van Manins toeschouwersdemocratie en vormt het argument waarom Te Velde ongelijk heeft: de leider speelde wel een grote rol in de jaren zestig, het was alleen een ander soort rol die de leider vervulde. In dit geval was Hans Van Mierlo het perfecte voorbeeld van zo'n nieuwe leider en dit droeg bij aan het succes van D66.

---

¹⁹⁰ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 54 – 65.

Conclusie

De onverwachtse verkiezingsuitslag van 1967 was een politieke aardverschuiving voor Nederland. Het stabiele partijstelsel werd doorbroken en de periode van de zwevende kiezer brak aan. Uitslagen van de verkiezingen waren niet langer voorspelbaar en partijen konden niet meer rekenen op een vaste achterban. Dit jaar kan worden gezien als het begin van de toeschouwersdemocratie in Nederland. De verandering die de toeschouwersdemocratie met zich meebracht zorgde ervoor dat enkele partijen heel succesvol waren en andere juist weer niet. Hoe kan aan de hand van Manins toeschouwersdemocratie enerzijds het succes van de Boerenpartij en D66 en anderzijds het verlies van de PvdA bij de verkiezingen van 1967 worden verklaard? Het antwoord hierop bestaat uit drie componenten.

Ten eerste beargumenteert Manin dat er in de toeschouwersdemocratie minder belangstelling komt voor de partijprogramma's en dat er meer zwevende kiezers zijn. Kirchheimer ziet dit ook en stelt dat de partijprogramma's minder ideologisch worden, om op deze manier zoveel mogelijk kiezers te trekken. Dit zijn zogenaemde *catch-all* partijen. Uit de partijprogramma's van zowel D66 als de Boerenpartij blijkt dat beide partijen geen duidelijke ideologische visie hebben. D66 neemt expliciet afstand van ideologieën, stelt dat de tijd van ideologische politiek voorbij is en beargumenteert dat zij met pragmatische politiek de toekomst in handen hebben. Daarnaast spreekt D66 een zo breed mogelijk electoraat aan, iets wat al te merken is in hun Appèl uit 1966: 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie.'¹⁹¹ Deze doelgroep blijven ze ook voor de verkiezingen van '67 aanspreken. De Boerenpartij heeft geen duidelijke ideologie en wil alle mensen aanspreken die zich kunnen vinden in het partijprogramma. De PvdA houdt zich nog geruime tijd vast aan de socialistische ideologie, zoals blijkt uit hun programma uit '67 waar ze vertellen het sociale stelsel nog verder te willen uitbreiden. D66 en de Boerenpartij kunnen we profileren als een *catch-all* partij.

Daarnaast signaleren historici Paul Lucardie en Wim de Jong twee belangrijke thema's in de jaren zestig, die ook belangrijk werden voor de politieke agenda: Sociaaleconomische vrijheid en de crisis van de democratie, ofwel de liberalisering van de samenleving. Uit de partijprogramma's blijkt dat de Boerenpartij zich hard maakt voor de economische vrijheid en zo min mogelijk overheidsbemoeienis en D66 werpt zichzelf op als partij die de crisis van de democratie zal oplossen. Dit zouden ze doen met de herinvoering van het districtenstelsel en een gekozen minister-president. De PvdA slaat de plank mis en besteedt weinig aandacht aan deze thema's.

Ten tweede wordt, door het toenemende aantal zwevende kiezers, de tactiek om deze kiezers over te halen, steeds belangrijker. Farrell noemt een aantal factoren van campagnevoeren die anders worden in de toeschouwersdemocratie. Als algemeen punt noemt hij de toename van opiniepeilingen, omdat de

---

¹⁹¹ Van Der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 28.

politieke partijen willen weten wat er speelt onder het electoraat. Specifiek voor het voeren van de campagne beargumenteert Farrell dat er twee punten opvallen: het professionaliseren van de campagne en het centraal plaatsen van de politiek leider. D66 was helemaal ingesteld op het voeren van campagne in de toeschouwersdemocratie. Zij lieten niet alleen de affiches ontwerpen door professionals, maar lieten hun hele campagne door hen ontwerpen, inclusief een dynamisch en vernieuwende spot voor ZPP. Hans Van Mierlo werd hun middelpun.

De Boerenpartij had niet echt een geprofessionaliseerde campagne, maar zij hadden wel hun politiek leider als aandachtstrekker. Zijn hoofd stond op de affiches en hij was regelmatig op tv te zien, waar hij naam maakte door zijn simpele woordgebruik en zijn accent. Uit uitzendingen van het Archief voor Beeld en Geluid blijkt dat Koekoek het ook goed deed in tv-debatten en zelfs door *De Telegraaf* als winnaar werd gekozen toen hij debatteerde tegen Roolvink. De PvdA had een ouderwetse campagne en binnen de partij bestond de mening dat de tv wel over zijn hoogtepunt was. Daarbij werd Den Uyl niet centraal gesteld in de campagne, omdat de aandacht van de partij in beslag werd genomen door de aanpassing van het, zo bleek later, veel minder relevante verkiezingsprogramma.

Ten derde komt er een belangrijke rol voor de lijsttrekker in de toeschouwersdemocratie. Manin beargumenteert dat juist omdat partijprogramma's minder belangrijk worden en omdat ze meer op elkaar gaan lijken, kunnen partijen zich het beste onderscheiden met een goede lijsttrekker. Deze personalisering van de politiek is het duidelijkste te zien bij D66; zij zijn het 'verste' in de ontwikkeling naar de toeschouwersdemocratie. Henk Te Velde beargumenteert dat het juist in de jaren zestig minder draaide om de politieke leiders. Dit is niet het geval, het zijn alleen een ander soort leiders dan de jaren ervoor. Zo was er in de jaren vijftig nog sprake van restauratieleiders zoals Drees. In de jaren zestig staat een nieuw soort leider op: de medialeider, bij wie het imago en de manier waarop hij zich presenteert in de media het belangrijkste wordt. De opkomst van deze nieuwe leider past helemaal in het plaatje van Manins toeschouwersdemocratie en verklaart waarom Te Velde ongelijk heeft.

Hans van Mierlo was zo'n nieuwe medialeider. Dit blijkt uit het feit dat hij door de pers als de nieuwe Kennedy wordt afgeschilderd. Daarnaast wist hij met zijn charismatische optredens en Amerikaanse wijze van campagne voeren, veel jonge kiezers te overtuigen. Ook Hendrik Koekoek werd centraal gezet in de Boerenpartij. Dit blijkt voornamelijk uit de inhoud van het partijblad *De Vrije Boer*, waar rond verkiezingstijd veel Koekoek-gerelateerde artikelen verschenen. Hetzij door hemzelf geschreven, persoonlijk gericht aan het electoraat, hetzij lofzang van lezers over de lijsttrekker. In ieder geval staat dit scherp in contrast met het partijblad *Socialisme en Democratie* van de PvdA, waar Joop den Uyl in het verkiezingsnummer niet eens genoemd wordt.

D66 had een niet-ideologisch programma met belangrijke thema's uit het verkiezingsjaar, een professionele en vernieuwende campagne met de lijsttrekker centraal, waarmee D66 een prototype partij is

om succes te behalen in de toeschouwersdemocratie. De Boerenpartij was redelijk succesvol ten eerste door de status als anti-establishment of protestpartij en ten tweede omdat zij toch ook de lijsttrekker centraal wisten te zetten in hun partij. De cultus die rondom Koekoek was ontstaan, bood hun genoeg populariteit om een totaal van zeven zetels te behalen.

De historiografische nadruk die ligt op de ontzuiling, de secularisatie en de protesterende jeugd als verklaring voor de veranderingen in 1967, zijn dus niet helemaal terecht. Historici als Aerts en De Jong, en met hen vele anderen, letten te weinig op de verandering in het politieke systeem. De fase van de massapartijen is in '67 overgegaan naar de fase van de toeschouwersdemocratie en de gevestigde PvdA werd verrast door deze omslag. De Boerenpartij in veel mindere mate en de D66 allerminst. De opkomst en vooral het succes van deze nieuwe partijen kan dus gezien worden als een belangrijke indicator van verandering in het politieke landschap. Hun succes maakt duidelijk dat er draagvlak is voor verandering vanuit het electoraat. D66 en de Boerenpartij wisten zich aan te passen aan deze verandering en behaalden daarmee het succes in '67. De veranderingen van dat verkiezingsjaar moeten niet, of in ieder geval veel minder, gezocht worden in de structurele lange termijnorzaken, maar in de opkomst en het draagvlak van nieuwe partijen.

Het electorale succes van de rechtse Boerenpartij liep in de jaren zeventig stuk op de interne partijstrubbelingen over onder andere het 'foute' oorlogsverleden van enkele partijleden.¹⁹² Terwijl de partij een stille dood stierf, kwamen er andere rechtse partijen ten tonele. In 1971 is dat de Nederlandse Volks-Unie en als zij door interne ruzies en de herhaaldelijke problemen met justitie uit beeld verdwijnen, komt daar Hans Janmaat met de Centruumpartij, gevolgd door Pim Fortuyn, die opgevolgd wordt door Geert Wilders. In deze rechts-populistische partijen is te zien dat de partijleider een grote rol speelt bij het succes van de partij. De leiderschapscultus die ontstaat rondom Pim Fortuyn is daar een goed voorbeeld van. De partij overleeft de dood van Fortuyn namelijk ook niet. In 1967 wordt de partijleider steeds belangrijker, maar als het belang van de partijleider groter wordt dan al het andere binnen de partij, kan dit doorschieten naar populisme.

De PvdA had zijn les geleerd in '67 en nam in de jaren erna een voorbeeld aan D66. Vlak na de verkiezingen regelde Joop Den Uyl een afspraak met Hans Van Mierlo en spraken ze over het succes en de denkbeelden van de D66. 'Joop luisterde als een gek, met al z'n zintuigen open,' vertelde Van Mierlo later in een interview.¹⁹³ Daarnaast paste de PvdA ook hun campagnestrategie aan. Van Thijn betoogde in 1972: 'Als wij de aantrekkingskracht willen behouden, moeten we meer op uiterlijke presentatie dan op inhoudelijke feiten gaan letten.'¹⁹⁴ K. Bode werd de nieuwe campagneleider en had als visie voor de PvdA

---

¹⁹² Donselaar, *Fout na de oorlog*, 124 – 125.

¹⁹³ Bleich, *Den Uyl*, 241.

¹⁹⁴ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 161.

dat de ‘bekendheid en het imago van de lijstaanvoerder’ belangrijkere onderdelen moesten worden in de campagnevoering. De verkiezingstournee die werd georganiseerd in 1973 heette ‘Expres voor Joop’ en de affiches lazen: ‘Kies de minister-president, kies Den Uyl.’¹⁹⁵ De PvdA had zijn les geleerd: in de toeschouwersdemocratie komt succes vooral voort uit een aantrekkelijke campagne en een centraal gestelde lijsttrekker met een goed imago.

In dit onderzoek komt sterk naar voren dat een goede lijsttrekker belangrijk is voor succes in de toeschouwersdemocratie. Wat voor verder onderzoek nog interessant kan zijn, is te kijken hoe dit imago van deze lijsttrekkers gevormd wordt. Welke aspecten precies zorgen voor een aantrekkelijke lijsttrekker, waar veel mensen op willen stemmen? Daarnaast blijft het interessant om populisme verder uit te diepen: is de toeschouwersdemocratie een voedingsbodem voor populisme omdat er zo’n aandacht ontstaat voor de lijsttrekker? En in meer algemene zin: zien we in andere Europese landen ook een overgang naar de toeschouwersdemocratie in de jaren zestig? Of vindt dit op een ander moment plaats?

---

¹⁹⁵ Toonen, *Op zoek naar charisma*, 162 -163.

Woord van dank

Als eerste wil ik Pepijn Corduwener bedanken, die zich vanaf het eerste moment enthousiast en betrokken heeft opgesteld. Ik heb vooral zijn oprechte interesse en zijn goede bereikbaarheid kunnen waarderen. Bij binnenkomst was er ruimte voor koffie/thee en een vriendelijk gesprek, zondagavond mailen kon, bellen mocht en afspraken konden altijd binnen een paar dagen gemaakt worden. Zonder zijn aansporingen en feedback was ik niet gekomen waar ik nu ben en had ik niet het beste uit mezelf gehaald.

Daarnaast veel dank voor Jesse Markus en Luuk Loupias, mijn groepsgenoten met wie ik vanaf het begin van de scriptie heb overlegd over onderwerpen, literatuur, vraagstellingen en met wie ik stress kon delen. Ook hun feedback heeft me weer verder geholpen.

Als laatste dank aan Peter Verbeek voor zijn tips en nieuwe inzichten met betrekking tot primair bronnenmateriaal en de opzet voor hoofdstuk drie. Joram Schollaardt en Piet Breed dank ik voor de feedback op mijn laatste conceptversie.

Literatuurlijst

Archiefmateriaal

Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis - Amsterdam

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Nederlandse politiek, inventarisnummer 7, pamflet 1957.

IISG, Archief Joop Den Uyl, inventarisnummer 634 – 637, map 636.

IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 327 – 328, Congreskrant *Het Vrije Volk*.

IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 2047 II, Onderzoeksrapport NIPO, Stemmen op Partij of Persoon?.

IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 2039 II, Verkiezingsevaluaties 1966 – 1967.

IISG, Archief PvdA, inventarisnummer 1646, notulen 31 oktober 1963.

Archief voor Beeld en Geluid – Hilversum

Archief voor Beeld en Geluid, Televizier Integrale uitzending, 19 – 12 – 1966.

Archief van Beeld en Geluid, Televizier, Debat in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen op 15-02-1967.

Archief van Beeld en Geluid, Zendtijd voor Politieke Partijen, 1966 – 1967.

Archief voor Beeld en Geluid, Uitzending ‘KOMPAS’, 26-01-1967.

Archief van Beeld en Geluid, Televizier, Debat in het kader van de Tweede Kamerverkiezingen op 15-02-1967.

Archief voor Beeld en Geluid, Uitzending Tweede Kamerdebatten, 01-01-1965.

Archief voor Beeld en Geluid, Avro's Televizier, Actualiteitenprogram ‘Boer Koekoek’, 30-03-1966.

Archief voor Beeld en Geluid, Televizier Extra, Debat Roolvink/Koekoek, 18-02-1966.

Archief voor Beeld en Geluid, Vara Kleine Partijen, 01-04-1965.

Archief voor Beeld & Geluid, Televizier, 19 -12 – 1966.

Archief Wageningen University Research

Archief Wageningen University Research (hierna: WUR) inventarisnummer Nnfol.04755, 'Laatste Appel aan de kiezers', *De Vrije Boer*, 11 februari 1967 & 'Geachte kiezers en kiezeressen', *De Vrije Boer*, 28 januari 1967.

Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, 'Koekoek', *De Vrije Boer*, 7 mei 1966.

Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, 'Koekoek voor nuchtere mensen', *De Vrije Boer*, 14 januari 1967.

Archief WUR, inventarisnummer Nnfol.04755, *De Vrije Boer*, 11 februari 1967.

Online bronnen

Boerenpartij beginselprogramma, 1959, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/bp1959/> (Geraadpleegd tussen maart – mei).

Boerenpartij verkiezingsprogramma, 1967, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/bp1967/> (Geraadpleegd tussen maart - mei)

D'66 verkiezingsprogramma, 1967, via <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661967/D6667.pdf> (Geraadpleegd tussen maart - mei)

PvdA verkiezingsprogramma, 1967, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1967/> (Geraadpleegd tussen maart – mei)

Jos de Mul, 'We moeten niet meer democratie, maar betere democratie', *Vrij Nederland*, 24 februari 2017. <https://www.groene.nl/het-beste-over/democratie-onderdruk?gclid=CNmE7cuSs9QCFdeRGwod4D4O8w> (Geraadpleegd op 10-06-2017).

Henk van der Meyden, 'Klok zal hun de mond snoeren; politici in tv-quiz', *De Telegraaf*, 5 april 1963. <https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017).

H. Hn. 'Levendig en rommelig', *De Tijd; dagblad van Nederland*, 14 februari 1967.

<https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017).

<http://www.tmgonline.nl/index.php/tmg/article/view/83/140> (Geraadpleegd 10 mei 2017).

<https://www.youtube.com/watch?v=wxO2hIoScpE> (Geraadpleegd 10 mei 2017).

https://www.npo.nl/boerenpartij-zendtijd-voor-politieke-partijen/27-12-2010/WO_VPRO_041989

(Geraadpleegd op 15 mei 2017).

Politici spelen spelletjes in de Jeugdjournaal-studio', 7 maart 2017, via

<http://jeugdjournaal.nl/artikel/2161817-politici-spelen-spelletjes-in-de-jeugdjournaal-studio.html>,

(Geraadpleegd op 25 mei 2017).

<https://anderetijden.nl/aflevering/548/Verkiezingsdebatten-op-televisie> (Geraadpleegd op 1 mei 2017).

Socialisme & Democratie, jaargang 24, 2 februari 1967, via:

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/tijdschrift/SenD/SenD024/> (geraadpleegd op 01 juni 2017).

<https://www.anderetijden.nl/artikel/2512/Vijftig-jaar-na-de-beroemde-D66-spot-met-Hans-van-Mierlo>

(Geraadpleegd op 2 mei 2017).

Socialisme & Democratie, jaargang 24, 2 februari 1967, via:

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/tijdschrift/SenD/SenD024/> (Geraadpleegd op 01 juni 2017).

<https://www.anderetijden.nl/artikel/2512/Vijftig-jaar-na-de-beroemde-D66-spot-met-Hans-van-Mierlo>

(Geraadpleegd op 2 mei 2017).

Rutger Bregman, 'Hoe D66 symbool ging staan voor het einde van de democratie' (2 jaar geleden gepubliceerd)

<https://decorrespondent.nl/2849/hoe-d66-symbool-ging-staan-voor-het-einde-van-de-democratie/109529805-7b4bdfbb> (Geraadpleegd 06 juni 2017).

CBS, Verkiezingen; Historische uitslagen Tweede Kamer via:

<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37278&D1=a%2C%212-35&D2=a%2C%210-7&HD=100505-0627&HDR=G1&STB=T> (Geraadpleegd 04 juni 2017).

Krantenartikelen

Van de redactie, 'De dag van D66', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 februari 1967.

Van de redactie, 'VVD de grootste, zwaar verlies voor PvdA', *De Telegraaf*, 16 maart 2017.

H. Hn., 'Levendig en rommelig', *De Tijd; dagblad van Nederland*, 14 februari 1967.

Rob Vermaas, 'Politicus moet vaker de kiezers opzoeken', *De Tijd; dagblad voor Nederland*, 12 maart 1971.

Ingezonden brief van G.B.R., 'Zotte Vertoning', *Algemeen Handelsblad*, 23 maart 1966.

Van de redactie, 'Het verkopen van gedachten', *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1963.

Van de redactie, 'Koekoek versloeg Roolvink', *De Telegraaf*, 19 februari 1966.

Van de redactie, 'Grote partijen verliezen', *De Telegraaf*, 1967.

Van de redactie, 'Laatste ronde met politieke kopstukken: boeiend, amusant', *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 februari 1967.

Van de redactie, 'Drs. Den Uyl gaat P.V.D.A leiden', *De Tijd*, 27 september 1966.

Van de redactie, 'Gelukkige keuze', *Friese Koerier*, 1 oktober 1966.

Ingezonden brief, 'Eén lijstaanvoerder', *Het Vrije Volk*, 30 september 1966.

Van de redactie, 'Koekoek onder het motto van vrijheid overal tegen', *Het Vrije Volk*, 15 maart 1966.

Van de redactie, 'Mr. Van Mierlo lijsttrekker van Democraten '66', *De Telegraaf*, 28 december 1966.

Van de redactie, 'D-66 komt er niet uit', *Het Vrije Volk*, 19 december 1966.

Van de redactie, 'Mr. Van Mierlo lijsttrekker van Democraten '66', *De Telegraaf*, 28 december 1966.

Van de redactie, 'D-66 komt er niet uit', *Het Vrije Volk*, 19 december 1966.

Van de redactie, 'De nieuwe democraten', *Elsevier*, 25 februari 1967.

Van de redactie, 'Laatste ronde met politieke kopstukken: boeiend, amusant', *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 februari 1967.

Secundaire literatuur

- Aerts, R., Liagre Böhl, P. De, Rooy, H. De, Velde, H. Te, *Land van kleine gebaren; een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Amsterdam 1999).
- Bleich, A., *Joop den Uyl 1919 – 1987; dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).
- Bremmer, C., ‘Campagne-communicatie in theorie en praktijk; enkele hoofdlijnen’ in: N. Kramer, E. Nijpels, B. Pauw, L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland; over campagnes, kandidaten en media* (Den Haag 1994) 70 – 81.
- Donselaar, J. Van, *Fout na de oorlog; fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950 – 1990* (Utrecht 1991).
- Elzinga, D., Voerman, G., *Om de stembus; verkiezingsaffiches 1918 – 1998* (Amsterdam 2002)
- Farrell, D., ‘Political parties in a changing campaign environment’ in: R. Katz, W. Crotty (red.), *Handbook of party politics* (Londen 2006), 122 – 133.
- Heywood, A., *Political ideologies; an introduction* (Londen 1992)
- Jong, W. De, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland 1945 – 1985* (Enschede 2014)
- Jong, W. De, Kaal, H., ‘Mapping the Demos: The Scientisation of the Political, Electoral Research and Dutch Political Parties, c. 1900–1980’, *Contemporary European History* 26 (2017) 1, 111 – 138.
- Koole, R., *De opkomst van de moderne kaderpartij; veranderende partijorganisatie in Nederland 1960 – 1990* (Zutphen 1992).
- Krouwel, A., ‘Otto Kirchheimer and the catch-all party’, *West European Politics* 26:6 (2003), 23 – 40.
- Land, M. Van Der, *Tussen ideaal en illusie; geschiedenis van D66 1966 – 2003* (Den Haag 2003)
- Lipset, S., Rokkan, S., *Party Systems and Voter Alignments; Cross-National Perspectives* (Londen 1967).
- Lucardie, P., *Nederland stromenland; een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 2002)
- Maanen, F.J.A. Van, ‘We all live in the red submarine; pompen of verzuipen’, *Socialisme en Democratie*, 10 oktober 1966.
- Manin, B., *The principles of representative government* (Cambridge 1997).

- Mellink, B., 'Tweedracht maakt macht; de PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946 – 1966)', *BMGN-LCHR* 126, nummer 2, 30 – 53.
- Nijpels, B. Pauw, L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland; over campagnes, kandidaten en media* (Den Haag 1994) 11- 28.
- Nooij, A.T.J., *De Boerenpartij; desorientatie en radikalisme onder boeren* (Meppel 1969)
- Popkin, S., *The reasoning voter: communication and persuasion in presidential campaigns* (Chicago 1991)
- Rooy, P. De, *Ons stipje op de wereldkaart; de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014)
- Rooy, P. De, *Republiek van rivaliteiten; Nederland sinds 1813* (Haarlem 2002) 248.
- Scholten, O., 'Politieke partijen en marketing: ze vreten maar gewoon wat wij maken' in: N. Kramer, E. Nijpels, B. Pauw, L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland; over campagnes, kandidaten en media* (Den Haag 1994) 11- 28.
- Toonen, S., *Op zoek naar charisma; Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963 – 1986* (Amsterdam 1992).
- Velde, H. Te, *Stijlen van Leiderschap; persoon en politiek; van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)